

DRESS TO IMPRESS

De fotocollectie van Gerrit Jan Vos (1962-2017)

DRESS TO IMPRESS
De fotocollectie van
Gerrit Jan Vos (1962-2017)

DRESS TO IMPRESS

De fotocollectie van
Gerrit Jan Vos (1962-2017)

Colofon

© IHLIA LGBTI Heritage, Amsterdam 2023

Deze bundel is mogelijk gemaakt door een donatie van het Mondriaan Fonds in het kader van de regeling 75 jaar Vrijheid. In 2020 is een subsidieaanvraag van IHLIA voor het project 'Homoseksualiteit in en rond de Tweede Wereldoorlog, digitalisering en ontsluiting collectie IHLIA LGBTI Heritage' door het Mondriaan Fonds toegekend.

Samenstelling bundel: Berry Feith
Redactie: Michel Otten en Gemma Rameckers
Vormgeving omslag en binnenwerk: Gemma Rameckers
Drukwerk: OBA

De in de bundel gebruikte foto's komen uit de collectie van Gerrit Jan Vos, tenzij anders vermeld.

Artikelen zijn geschreven in het Nederlands, met uitzondering van Research, Index & Description; Het Onzichtbare en Kwetsbare in de Collectie Vos van Pablo Lerma. Dit artikel is uit het Engels naar het Nederlands vertaald door Leendert Sonneveld.
Voor de Engelstalige bundel zijn de artikelen vanuit het Nederlands vertaald naar het Engels door Julian Ross.

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvuldigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van IHLIA LGBTI Heritage.

ihlia.nl

Inleiding	7
Wilfred van Buuren	
Biografie van Gerrit Jan Vos (1962-2017)	9
Berry Feith	
1 De fotocollectie Vos	17
Het perspectief van de (foto)verzamelaar	19
Hans Rooseboom (curator en conservator fotografie van het Rijksmuseum)	
Wat zien we in de collectie Vos vanuit het WOII perspectief?	23
Matthijs de Die le Clercq (archivaris en erfgoedprofessional)	
2 Dress to Impress – het legeruniform, uitstraling van macht en erotiek	27
Het legeruniform en mode	29
Els de Baan (modejournalist)	
Erotiek van het uniform	37
Ton of Holland / Hoogerwerf (kunstenaar) – interview door Michel Otten	
Alle ins and outs van het Duitse uniform	43
Matthijs de Die le Clercq (archivaris en erfgoedprofessional)	
3 Mannenvrienschappen onder militairen / homoseksualiteit in het leger	49
Research, Index & Description	51
Het Onzichtbare en Kwetsbare in de Collectie Vos	
Pablo Lerma (onderzoeker/kunstenaar)	
Het leger als toevluchtsoord voor homoseksuele mannen (eerste helft 20ste eeuw) en verborgen homoseksuele codes	61
Ton of Holland / Hoogerwerf (kunstenaar) – interview door Michel Otten	
Mannenvrienschappen en homoseksuele relaties onder Duitse soldaten in het Derde Rijk	67
Jan Willem Tellegen (historicus en schrijver)	

Wilfred van Buuren

Wilfred van Buuren (1964) is historicus. Sinds 2019 werkt hij als hoofd collectie bij IHLIA LGBTI Heritage. Daarvoor was hij onder andere werkzaam als freelance onderzoeker en publicist op het gebied van sportgeschiedenis en sporterfgoed en als archivaris bij sportkoepel NOC*NSF. Zijn passies zijn: boeken, mannen en basketbal.

DE COLLECTIE VAN IHLIA

IHLIA LGBTI Heritage verzamelt, bewaart en ontsluit informatie over homoseksuele mannen, lesbische vrouwen, biseksuelen, transgenders en interseksuelen. IHLIA bewaart documenten en objecten van de lhbt-gemeenschap in al haar facetten: geschiedenis, leefwereld en cultuur.

De collectie van IHLIA is heel divers wat betreft herkomst en materiaalsoorten. Het verzamelgebied bestrijkt niet alleen

Nederland, maar is internationaal, met erfgoed uit meer dan honderdvijftig landen en in meer dan zestig talen. De collectie is ook divers qua materiaalsoorten. Ze bevat archieven van personen en organisaties, boeken, tijdschriften, affiches en audiovisueel materiaal, en ook textiel en objecten, zoals T-shirts, buttons en bordspellen.

Een belangrijk en veel geraadpleegd onderdeel van de collectie van IHLIA is de fotocollectie. Die bestaat momenteel uit ongeveer vijftienduizend foto's. De meeste foto's komen uit Nederland en dateren uit de periode 1960-2010. Wat is er op die foto's te zien? Het gaat vooral om onderwerpen als activisme, evenementen, feesten en uitgaan, maar er zijn ook portretfoto's en kunstfoto's.

DE FOTOCOLLECTIE VOS

Sinds 2018 is IHLIA in het bezit van de fotocollectie Vos. Dit is een mooie uitbreiding van en aanvulling op onze fotocollectie in tijd en qua herkomst en onderwerp. De collectie Vos telt ruim vierduizend foto's, voornamelijk uit de jaren 1930-1950, met foto's uit Duitsland, maar ook uit Engeland en de Verenigde Staten van Amerika. Het gaat om amateurfoto's, voor een groot deel van mannen in militaire uniformen.

De fotocollectie Vos is vernoemd naar verzamelaar Gerrit Jan Vos (1962-2017). Vos was een homoseksuele

man die les gaf aan modeopleidingen in Rotterdam en Bielefeld en die in zijn vrije tijd foto's verzamelde. Zijn fascinatie voor mode, uniformen en mannelijk schoon kleurde mede zijn fotoverzameling. Na het overlijden van Gerrit Jan Vos is zijn fotocollectie aan IHLIA geschonken. Het gaat om zwart-witfoto's vanaf het eind van de negentiende eeuw tot

Gerrit Jan Vos met studenten van de Willem de Kooning Academie, jaartal onbekend. Foto: Roelof Mulder Fotografie.

de jaren 1960. De fotocollectie Vos kwam bij IHLIA ongeordend en zonder beschrijvingen binnen. In de zomer van 2019 zijn de foto's geïnventariseerd door stagiair Jordan Browne en het toenmalige hoofd fotocollecties Jasper Wiedeman. Deze inventarisatie heeft geresulteerd in een verslag met als titel *IHLIA LGBT Heritage Project, Gerrit Jan Vos Collection*.

De foto's in de collectie Vos bestrijken allerlei thema's en onderwerpen: van gebouwen tot families, maar een groot deel betreft mannen in uniform, onder andere uit de Tweede Wereldoorlog, waaronder veel Duitse (para) militairen. Foto's van soldaten: mannen solo, of mannen in paren of in groepen. Het is onmogelijk om vast te stellen of de geportretteerden op de foto's homoseksueel of biseksueel waren, maar veel foto's uit de collectie hebben een homosensibele of homo-erotische ondertoon. De lichaamstaal en gebaren op deze foto's suggereren een vorm van mannelijke intimiteit die met een *gay or queer gaze* of door een roze bril als homo-erotisch geïnterpreteerd kan worden.

In 2020 heeft IHLIA bij het Mondriaan Fonds een subsidieaanvraag ingediend met als titel: *Homoseksualiteit in en rond de Tweede Wereldoorlog, digitalisering en ontsluiting collectie IHLIA LGBTI Heritage*. Deze aanvraag is gedaan naar aanleiding van de open oproep Digitalisering in het kader van 75 jaar Vrijheid. Na toekenning van de subsidie zijn in 2022 - naast allerlei ander relevant materiaal uit de collectie van IHLIA - 4.318 foto's uit de fotocollectie Vos gedigitaliseerd en bij IHLIA digitaal beschikbaar gemaakt.

DRESS TO IMPRESS

Wat kunt u in deze publicatie verwachten? In de bundel *Dress to Impress – De fotocollectie van Gerrit Jan Vos (1962-2017)* belichten verschillende auteurs de fotocollectie van Gerrit Jan Vos vanuit diverse perspectieven. Iedere auteur benadert de fotocollectie Vos vanuit zijn of haar eigen expertise. Kunstenaars en onderzoekers, historici, een conservator fotografie, en experts op het gebied van mode of soldatenuniformen, allemaal schrijven of spreken ze over de fotocollectie Vos vanuit hun eigen specifieke invalshoek.

De bundel opent met een korte biografie van Gerrit Jan Vos door Berry Feith. Vervolgens wordt in hoofdstuk 1 ingezoomd op de fotocollectie Vos. Hans Roosenboom bekijkt de collectie vanuit het perspectief van de (foto) verzamelaar en Matthijs de Die le Clercq gaat in op de vraag: Wat zien we in de collectie Vos vanuit het perspectief van de Tweede Wereldoorlog?

In hoofdstuk 2 gaat het over het legeruniform als uitstraling van macht en erotiek. Kortom: Dress to Impress. Els de Baan schrijft over het verband tussen het legeruniform en mode. Ton of Holland spreekt in de vorm van een interview over de erotiek van het uniform. En Matthijs de Die le Clercq beschrijft alle ins en outs van het Duitse uniform.

In hoofdstuk 3 staan mannavriendschappen onder militairen en homoseksualiteit in het leger centraal. Pablo Lerma onderzoekt hoe de collectie Vos queer bekeken kan worden. Ton of Holland spreekt in de vorm van een interview over het leger als toevluchtsoord voor homoseksuele mannen in de eerste helft van de twintigste eeuw en over verborgen homoseksuele codes. Bovendien beschrijft Jan Willem Tellegen mannavriendschappen en homoseksuele relaties onder Duitse soldaten in het Duitse Rijk.

En tenslotte valt er ook nog wat te zien; de bundel bevat een flink aantal foto's uit de collectie Vos.

Oude foto's uit het verleden kunnen stoffig of prachtig zijn, pas door verhalen, verbeelding en context krijgen ze betekenis. Hopelijk helpen de verhalen en context in *Dress to Impress* en uw eigen verbeelding om de foto's uit de collectie Vos betekenis te geven.

Amsterdam, maart 2023

Biografie van Gerrit Jan Vos

Berry Feith

Berry Feith (1965) studeerde Kunstgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen met als specialisatie architectuur en stedenbouw (1995). Hierna volgde hij de postdoctorale opleiding Historische Informatieverwerking (nu e-humanities) aan de Universiteit Leiden (1998).

Berry heeft sindsdien bij diverse instellingen gewerkt als projectmanager digitalisering; sinds 2018 bij IHLIA LGBTI Heritage. In zijn vrijetijd vindt hij het leuk om historisch onderzoek te doen en daarover te schrijven.

Voor opdrachten maar zeker ook in zijn vrije werk was Gerrit Jan actief als fotograaf. Rondlopend met zijn camera fotografeerde hij regelmatig mensen en kunstuitingen, vaak in de openbare ruimte.

Het verzamelen uitte zich in het collectioneren van foto's en afbeeldingen van mannen. Mannen al dan niet in uniform. Veel afbeeldingen heeft Gerrit Jan verwerkt in zijn plakboeken met daarin collages van ook weer mannen.

Levensloop

Op 27 augustus 1962 wordt Gerrit Jan Vos in Enschede als jongste in een gezin met vier kinderen geboren. Zijn karakter wordt omschreven als introvert en een einzelgänger.

Samen met zijn broer en twee zussen groeit hij op in een gereformeerd milieu. Zijn moeder is huisvrouw, zijn vader huisschilder. Oorspronkelijk komen zijn ouders uit Groningen, maar zij vestigen zich in Enschede omdat vader Vos daar werk vindt bij het bedrijf van zijn broer.

Gerrit Jan Vos (1962–2017)

Gerrit Jan Vos (Enschede, 27 augustus 1962–Amsterdam, 10 maart 2017) had een bijzondere passie voor mannenmode, fotografie, het verzamelen van afbeeldingen met daarop mannen en het maken van collages.

Zijn grote interesse in mannenmode representeerde zich in zijn werk bij de Willem de Kooning Academie als afdelingsdocent mode en daarvoor als docent op de afdeling Design van de Fachhochschule Bielefeld.

Over Vos (zoals op 7 oktober 2016 staat beschreven op zijn Engelstalige website Vos-Co.nl)

Organisatie van modeshows, mode-illustratie/fotografie, tentoonstellingen, workshops, lezingen.

Hij levert internationale diensten op het gebied van mode en design, visuele communicatie en conceptueel denken, met een speciale focus op herenkleding.

Projecten:

Samsung, Sanoma Publishers, Union Knopf, Herren Mode Woche, Gabor Shoes, WDR, Kaiga, Maconde, Uco, Nigel French, IN.DEX, Fabrex Fair, LOI, Rijksmuseum, Philips, Swan & Nichols, View Textile, Interior View, Metropolitan Publishing, David Shah, Li Edelkoort, Trend Union, Premiere Vision, Mode Amont.

Docent:

Hoofd mode aan de Willem de Kooning Academie, Rotterdam.

Hogeschool: Afdeling Design, Bielefeld. Duitsland.

AKI Academie voor Beeldende Kunst & Vormgeving, Enschede. Nederland.

Central Saint Martins College of Art and Design, Londen Groot-Brittannië.

Gerrit Jan is een dromer, is graag in de natuur en houdt van planten. Na de basisschool gaat hij naar de Lagere Tuinbouw School in Enschede. In 1977 behaalt hij zijn diploma en gaat vervolgens naar de Middelbare Tuinbouw School in Nijmegen. Gerrit Jan is dan pas vijftien en komt bij een hospita in huis. Na afronding van de Middelbare Tuinbouw School keert Gerrit Jan terug naar Enschede. Daar gaat hij in 1982 een avondopleiding aan de Academie voor Art & Design (AKI) volgen. Na een jaar wordt dit de dagopleiding.

Terug in Enschede gaat Gerrit Jan op kamers, breekt met de kerk en is openlijk homoseksueel. Bij bezoeken aan zijn ouders wordt er over homoseksualiteit niet gepraat.

Vanaf het tweede jaar op de AKI specialiseert Gerrit Jan zich in mode en fotografie. Hij heeft wat betreft tekenen een eigen signatuur maar het daadwerkelijk ontwerpen en maken van een collectie ligt Gerrit Jan minder. Hij is vooral bezig met styling en fotografie. In 1988 studeert Gerrit Jan af bij de AKI in mode en fotografie. Hierna verhuist hij naar Amsterdam.

In Amsterdam begint Gerrit Jan zijn werkzame leven. Hij komt onder andere in contact met stylist en fotograaf Ruud van der Peijl die maar iets ouder is dan hijzelf. Begin jaren 90 werkt hij zo'n anderhalf jaar als freelance stylist bij Li Edelkoort in Parijs. In deze periode heeft Gerrit Jan een vriend met wie hij samenwoont.

Vanaf 1992 kan Gerrit Jan een aantal jaren gastcolleges geven op de modeafdeling van de AKI. In datzelfde jaar geeft hij ook gastcolleges aan het Central Saint Martins College of Art and Design in Londen. Twee jaar later kan Gerrit Jan een à twee dagen per week Kollektionsgestaltung (collectie ontwerpen) gaan doceren op de afdeling Design van de Fachhochschule Bielefeld. Deze aanstelling komt mede tot stand door professor Eric van den Kleijenberg die daar lesgeeft.

Eric woont in Arnhem en heeft een klein appartementje in Bielefeld. Jarenlang reist Gerrit Jan op zondag van Amsterdam naar Arnhem om vervolgens met Eric naar Bielefeld te rijden. Op woensdag rijden ze dan gezamenlijk weer terug naar Nederland. In 2005 houdt de aanstelling in Bielefeld op.

De aanstelling in Bielefeld is te weinig om van te leven. Gerrit Jan heeft in deze jaren freelance opdrachten maar ook allerlei bijbanen om rond te komen. Hij werkt onder andere in de horeca en bij een galerie. Het zijn jaren van weinig inkomsten maar Gerrit Jan wil per se de dingen doen die hij leuk vindt.

In 1996 leert hij Bart Verlaan kennen. Hij en Bart krijgen een relatie en blijven een koppel tot het overlijden van Gerrit Jan in 2017.

In 2007 start Gerrit Jan als afdelingsdocent mode bij de Willem de Kooning Academie in Rotterdam. In deze baan als leidinggevende van de modeafdeling is hij op zijn plaats. Gerrit Jan zet zich met hart en ziel in voor zijn studenten en de academie. Binnen de academie is hij een pleitbezorger voor meer aandacht voor mannenkleding.

Gerrit Jan krijgt in 2015 de gelegenheid om de masteropleiding Fashion Matters aan het Sandberg Instituut te gaan volgen. (Het Sandberg Instituut is de masteropleiding van de Gerrit Rietveld Academie in Amsterdam). Deze master geeft Gerrit Jan de mogelijkheid om zich opnieuw te oriënteren op zijn vakgebied. Helaas heeft Gerrit Jan de opleiding niet kunnen voltooien, iets wat hem ontzettend speet toen hij tijdens zijn korte ziekbed moest aanvaarden dat hij niet beter zou worden. Gerrit Jan is op 10 maart 2017 in zijn woonplaats Amsterdam overleden.

Foto gemaakt door Gerrit Jan Vos.

Een selectie van kunstuitingen

Website Vos-Co

Al in 2004 heeft Gerrit Jan een eigen website onder de naam Vos-Co. Op de homepage van de Engelstalige site staat over een aantal onderliggende pagina's het volgende:

Rondlopend met mijn camera maak ik foto's.

- Scrapbook bevat afbeeldingen van graffiti, objecten en mensen en enkele kunstwerken. (23 foto's)
- Streetview is gewijd aan voorbijgangers. (30 foto's)
- Stray Dogs is een combinatie van honden en hun baasjes. (12 foto's)
- Locked zijn lederen sculpturen die ik heb gemaakt in Chateau de Vaulx, Saint-Julien de Civry, Frankrijk. (9 foto's)
- Book in samenwerking met prof. Eric van den Kleijenberg en prof. Uwe Göbel hebben we het boek *Korpercult* (Kampfzone Körper) gemaakt. Het gaat over mode, fotografie, jonge modeontwerpers en fotografen.

Screenshot homepage Vos-Co. Wayback Machine, 7 oktober 2016

Na Gerrit Jans overlijden is de website niet meer online. De pagina's laten in ieder geval zien dat hij als fotograaf actief bleef. Hij fotografeert mensen en kunstuitingen in de openbare ruimte.

Duo-expositie *Boys & Soldiers* in Villa Lila, Nijmegen (2004)

In de periode 2004 – 2007 maakte Gerrit Jan tussen de vijftien en dertig 'kijkkasten', het best te omschrijven als driedimensionale collages (het formaat is kleiner dan een schoenendoos). Een selectie is in 2004 in een duo-expositie onder de titel *Boys & Soldiers* bij Villa Lila (thuisbasis voor de Nijmeegse lhbt-beweging) geëxposeerd.

We zien ensceneringen opgebouwd uit foto's met als thema de soldaat/militair. Het zijn scènes waarin de soldaat/militair in verschillende situaties verschijnt. Hetzij als onderdeel van een groep, hetzij als solitair mens in interactie met andere individuen.

De gedachte achter dit werk is dat het begrip soldaat/militair uiteenlopende reacties en gevoelens oproept. De soldaat/militair is niet enkel *kanonnenvlees* maar kan ook *peacekeeper* zijn.

Expositie Boys & Soldiers Villa Lila Nijmegen, van 2 mei tot 20 juni 2004

Boek *Kampfzone Körper - Mode Masse Macht Malör* (2008)

Deze publicatie wordt in 2008 uitgegeven onder redactie van Eric van den Kleijenberg, Gerrit Jan Vos en Uwe Göbel. Het boek verschijnt bij de afdeling Design van de Fachhochschule Bielefeld in het kader van het symposium *Körper als Kampfzone*. Fotografie und Mode im Dialog. 29. Symposium des Forschungsschwerpunktes Fotografie und Medien. 21. und 22. November 2008. Zelf schrijft Gerrit Jan over het boek: 'Een publicatie en trendbriefing over visuele bewapening in ons dagelijks leven.'

Gerrit Jan schrijft samen met Eric van den Kleijenberg en Uwe Göbel de inleiding.

Tevens is hij verantwoordelijk voor twee fotoreportages met mannelijke modellen. De reportages heten respectievelijk *Héros* in samenwerking met fotograaf Cedric Pradel en *Hope is a Walking Dream*, waarbij de modellen door Marco van Rijt zijn gefotografeerd.

Tentoonstellingsconcept **PLAKARTIVE**, Bielefeld (2012)

In de zomer van 2012 neemt Gerrit Jan deel aan het voor de stad Bielefeld nieuwe tentoonstellingsconcept **PLAKARTIVE**. Het is een initiatief van zijn oud-collega Uwe Göbel van de Fachhochschule Bielefeld. Het is een

Kampfzone Körper

Mode Masse Macht Malör

tentoonstelling in de openbare ruimte van de stad, opgevat als een biënnale, waarbij gebruik wordt gemaakt van bestaande en aanvullende billboards.

Op een van de 45 billboards is de bijdrage van Gerrit Jan te zien. We zien een levensgrote afbeelding van een beige stoffen pop met rode accenten aan hoofd, handen en voeten. Het gezicht van de pop is verborgen achter een

Whatever Happened To all the Porn Stars? PLAKARTIVE, Bielefeld, van 22 juni tot 31 augustus 2012

[Afbeelding van website Vos-Co, screenshot van 7 oktober 2016]

Lezing *Dress to Impress, over de relatie tussen kleding en macht in Debatpodium Arminius, Rotterdam* (2014)

Gerrit Jan geeft op zaterdag 13 september 2014 in de *Nacht van de Dictatuur* een lezing met als titel: *Dress to Impress*, over de relatie tussen kleding en macht. Zijn betoog gaat over: hoe straal je dominantie en macht uit met kleding? Wat zijn de meest indrukwekkende uniformen en waarom? En verschilt dit per cultuur of land? Gerrit Jan zette in zijn werkzame leven weinig op papier en deed zijn lessen en presentaties meestal uit het hoofd waardoor ook deze lezing niet bewaard is gebleven.

masker. De pop zit op een vierkant en houdt een bord vast met daarop in losse woorden de tekst *Whatever Happened To all the Porn Stars?* Boven de afbeelding twee kleine rechthoeken. Het linker lijkt een doormidden gescheurd verzendetiket. Op de rechter staat omkaderd **SZENE-INFO**. Deze woorden zijn in onregelmatige gele letters op een rode achtergrond weergegeven.

Het verzamelen van foto's en maken van collages

Gerrit Jan is een intuïtieve verzamelaar. Een foto moet hem aanspreken en dat is vooral het geval bij foto's met daarop mannen. Vanuit zijn vakgebied en interesse voor mannenmode zijn dit vaak foto's van mannen in uniform. Incidenteel koopt Gerrit Jan wel eens een familiefotoalbum, maar dit is meer voor de handel dan voor zijn eigen verzameling. Na het overlijden van Gerrit Jan wordt zijn fotocollectie van ruim 4.000 foto's aan IHLIA LGBTI Heritage geschonken.

In de loop van de jaren heeft Gerrit Jan tevens zo'n twintig plakboeken met collages gevuld (formaat 22 cm hoog en 15 cm breed). De bladzijdes van zo'n hardcover dummyboek beplakt hij met door hem uitgeknipte kranten-

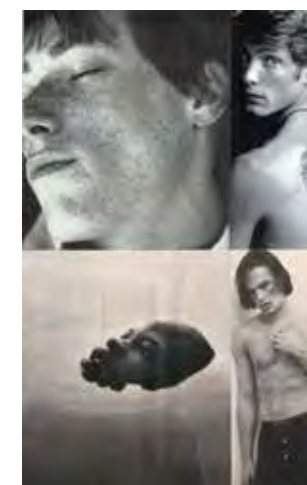
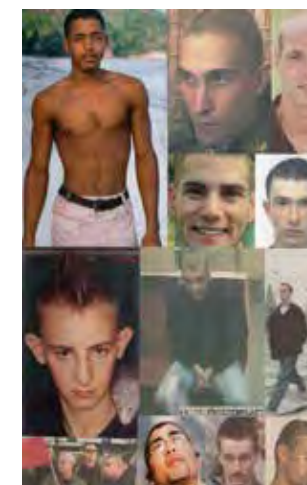
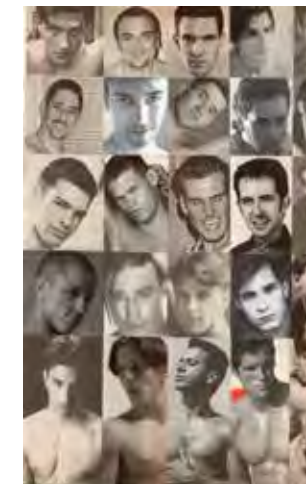
en tijdschriftenfoto's, maar ook langs de snelweg achtergelaten pornoblaadjes zijn een dankbare inspiratiebron. De collages bestaan voornamelijk uit afbeeldingen van mannen. Bij het samenstellen van een collage gaat het Gerrit Jan vooral om de compositie en thematiek van de foto's. De door Gerrit Jan gemaakte plakboeken met collages zijn in het bezit van Bart Verlaan.

Foto gemaakt door Gerrit Jan Vos.

Informatie

- * Interview met Bart Verlaan op 1 december 2022, 21 en 24 januari 2023
- * Wayback Machine – Internet Archive. Website 'Vos-Co.nl'. Screenshots van 7 oktober 2016: <https://archive.org/web/vos-co.nl>
- * Wayback Machine – Internet Archive. Website 'Vos-Co.nl'. Screenshots van 7 oktober 2016: <https://archive.org/web/vos-co.nl>
- * RKDartists&. Gerrit Jan Vos: <https://rkd.nl/nl/explore/artists/81895>
- * Boek Kampfzone Körper - Mode Masse Macht Malör: <https://ihlia.nl/search?q%3Asearch=Kampfzone+K%C3%B6rper++Mode+Masse+Macht+Mal%C3%B6r&lang=nl>
- * Ausstellungskonzept PLAKARTIVE: <https://nachrichten.idw-online.de/2012/06/11/kunst-unterm-ostwestfalendamm-auf-45-plakatflaechen-in-bielefeld>
- * Lezing "Nacht van de Dictatuur": <https://arminius.nl/nacht-van-de-dictatuur/>
- * Gerrit Rietveld Academie, Jaarverslag 2017. Pagina 23.
- * Stageverslag 'IHLIA LGBT Heritage Research Project, Gerrit Jan Vos Collection' by Jordan Browne

Collages Gerrit Jan Vos

1 |
De fotocollectie Vos

Het perspectief van de (foto)verzamelaar

Raadsels

Hans Rooseboom

*Hans Rooseboom (1966) is conservator fotografie van het Rijksmuseum. Hij publiceerde in 2019 het boek *Lichtjaren. Een geschiedenis van de fotografie*. Met zijn collega Mattie Boom maakte hij onder andere de boeken en bijbehorende tentoonstellingen *Modern Times. Photography in the 20th Century* (2014) en *New Realities. Photography in the 19th Century* (2017).*

In de afgelopen 25 jaar heb ik nogal wat mensen leren kennen die om uiteenlopende redenen foto's verzamelden. Je kunt ze in allerlei categorieën indelen: 'rekkelijken' en 'preciezen', met een grote of kleine beurs, in één niche gespecialiseerd of juist 'allesvreters'. Sommigen vertonen verslavingsverschijnselen, anderen weten zichzelf uitstekend in de hand te houden. Sommigen laten hun collectie graag zien, anderen zijn terughoudender.

Iedere keer als je een blik mag werpen op een privéverzameling ben je niet alleen nieuwsgierig naar de foto's zelf die op tafel komen, maar ook naar wat de verzamelaar in kwestie drijft. Soms is het motief evident, soms vergt het enige toelichting.

Toen ik begin 2022 IHLIA bezocht, hoorde ik voor het eerst over de fotocollectie die Gerrit Jan Vos (1962-2017) bij elkaar had gebracht. Vierduizend foto's van (vooral) mannen in uniform, onder andere uit de Tweede Wereldoorlog. Dat klonk als een intrigerend verzamelgebied, bijna een niche binnen een niche, en in ieder geval een onderwerp dat (lange tijd) omgeven was met geheimzinnigheid en taboes. Mijn nieuwsgierigheid was gewekt. Wie zich jarenlang (?) met zo'n onderwerp had beziggehouden, moest wel een verzamelaar zijn die wist wat hij deed. Een (bijna) exclusieve interesse in Duitse soldaten tijdens de Tweede Wereldoorlog: dat duidde op een meer dan gemiddelde fascinatie en verzamelwoede.

Er zijn in de afgelopen jaren enkele boeken verschenen waarin het ging over foto's van

Duitse soldaten, al dan niet met bijzondere aandacht voor hun seksuele voorkeuren. In 2007 had Gerard Groeneveld *Heinz in Holland: Duitse amateurfoto's van de bezettingstijd* gepubliceerd. Dat boek begeleidde een tentoonstelling in het Rijksmuseum, vandaar dat ik het kende. Elf jaar later volgde Laura Fahnenbrucks *Ein(ver)nehmen*. Dat ging óók over Duitse soldaten in het bezette Nederland, maar dan met een bijzondere aandacht voor wat de ondertitel van het boek beschrijft als *Sexualität und Alltag von Wehrmachtsoldaten in den besetzten Niederlanden*. De seksuele relaties die in die twee boeken ter sprake kwamen, waren die tussen Duitse soldaten en Nederlandse vrouwen en meisjes, niet tussen de soldaten onderling. In datzelfde jaar 2018 verscheen Erik Kessels' *Shit*, waarin deze fameuze verzamelaar van amateurfoto's beelden van poepende Duitse soldaten bij elkaar bracht. Óók een niche binnen een niche (binnen een niche).

De verzameling van Gerrit Jan Vos past dus, zo lijkt het, in een traditie. Wel een traditie die betrekkelijk jong is: het was tenslotte lange tijd *not done* om interesse te tonen in Duitse

soldaten. Inmiddels beseffen we meer dan voorheen dat het vaak om jongemannen gaat die, zeker als ze tot de *Wehrmacht* behoorden, er ook maar eropuit gestuurd waren om een bevolking van een ander land te bestrijden en eronder te houden, zonder te weten waar ze aan begonnen of te mogen beslissen of ze daar wel aan wilden meedoen. Dat *Wehrmacht*-soldaten niet altijd alleen maar rotzakken waren en ook wel eens mensen van vlees en bloed, die over humane eigenschappen beschikten en zich bezighielden met alledaagse beslommingen, dat heeft er lang niet in gewild.

Uitgenodigd door IHLIA LGBTI Heritage om iets te schrijven over de verzameling van Vos, besloot ik eerst maar eens alle vierduizend foto's door te nemen. Welgemoed zette ik me op een maandagochtend aan het werk, met een stuk of vijftien dozen voor me op tafel. De ervaring leert dat als je een dergelijk aantal foto's bekijkt, je altijd wel verrassingen tegenkomt, foto's waarvan je het bestaan niet vermoedde.

Al snel rezen de eerste vraagtekens. Terwijl ik in de veronderstelling was dat ik vele foto's zou gaan zien met een homo-erotisch karakter, kwam ik opvallend veel foto's tegen van vrouwen en kinderen (al dan niet met een man erbij), mannen in burger en daarnaast nog eens uitstapjes die niets met welke oorlog dan ook te maken hadden. Na alle vierduizend foto's gezien te hebben, stelde ik vast dat er inderdaad verhoudingsgewijs veel geüniformeerde mannen tussen zaten, en ja, onder hen veel Duitsers uit of rond de Tweede Wereldoorlog, maar toch ook wel opvallend veel foto's die niet tot die categorie behoorden. Terwijl ik gewoonlijk – al dan niet dankzij de toelichtingen van de verzamelaar zelf – wel een patroon kan ontdekken, bleef ik nu vooral met vragen zitten.

Aangezien Gerrit Jan Vos overleden was, kon hij me niet wijzer maken en was ik aangewezen op de foto's zelf. Zo gaat het wel vaker. Het verzamelen van foto's is een jonge 'discipline', zodat er over verzamelaars op dat terrein weinig geschreven is, zeker die uit een wat verder verleden. Vaak ken je weinig meer dan hun naam.

Naar de foto's in de collectie-Vos kijkend,

viel zoals gezegd op dat militairen oververtegenwoordigd zijn, maar waren bepaald niet het enige onderwerp. Wat dreef Gerrit Jan Vos en wat waren de grenzen van zijn verzamelgebied? Was het de Tweede Wereldoorlog, waren het Duitse soldaten? Dan zou je toch verwachten dat al die andere onderwerpen – vrouwen, kinderen, niet-militaire uitstapjes en dergelijke – opzij gelegd waren, van de hand gedaan, of in de prullenbak beland. Waarom was dat niet gebeurd? Was het wel de bedoeling die andere categorieën uit te sluiten? Met andere woorden: had Vos wel zo'n bovenmatige interesse in oorlog, soldaten en uniformen?

Was Vos er niet aan toegekomen om de militairen te scheiden van de rest? Hij overleed tenslotte in 2017 vrij plotseling en op betrekkelijk jonge leeftijd. Maar als dat zo was, hoe weten we dan dat het hem om het homo-erotische element van het soldatenleven ging? Had Vos zelf IHLIA uitgekozen als erfgenaam van zijn fotoverzamelaar? Dat zou een aanwijzing zijn: IHLIA heeft tenslotte een specifieke missie en publiceerde in 2006 een catalogus (*Wie kan ik nog vertrouwen?*) bij de gelijknamige tentoonstelling over homoseksuelen in nazi-Duitsland en bezet Nederland. Het zou geen toeval zijn dat Vos

IHLIA uitkoos als hoeder van zijn collectie. IJdele hoop: het was een goede vriend van Gerrit Jan die na zijn overlijden de familie en partner suggereerde de foto's over te dragen aan IHLIA.

Vos liep niet met zijn collectie te koop. Dat hoeft niet uit schaamte of angst te zijn geweest. Je krijgt uit de verhalen over Vos eerder de indruk dat hij de verzameling graag voor zichzelf hield. Hij keek, zo vertelt zijn partner, er geregeld in zonder er met anderen over te praten en zonder hen mee te laten kijken. Van de ijdelheid die veel verzamelaars kenmerkt, lijkt bij hem geen sprake te zijn geweest. Terwijl veel privéverzamelaars vol zijn van wat ze in de loop der jaren bij elkaar gebracht hebben, er graag over vertellen, even graag willen weten of hun verzameling beter is dan die van anderen (en er soms eenvoudigweg vanuit gaan dat dat zo is), er stiekem of minder stiekem van dromen dat hun collectie ooit in een prestigieus instituut terecht komt, de jacht op foto's interessanter vinden dan het bezit ervan, of juist behagen scheppen in het ordenen, selecteren en catalogiseren van de collectie, lijkt Gerrit Jan Vos alleen voor zijn eigen plezier te hebben verzameld.

Van ordenen, selecteren en catalogiseren is in ieder geval geen sprake geweest. IHLIA ontving de ruim vierduizend foto's in een aantal schoenendozen. De ordening en indeling naar categorieën die er nu is, en die ik op de bewuste maandagochtend aantrof, is door IHLIA aangebracht. In de schoenendozen zat alles nog door elkaar.

Dat werpt opnieuw de vraag op waarom Vos, als hij zo gebiologeerd was door mannen in uniform, de rest niet simpelweg afzonderde of zelfs wegdeed. Tijdgebrek kan het nauwelijks zijn geweest: als hij de moeite nam foto's uit albums te halen (de achterkanten laten niet zelden restanten van de albumpagina's zien), kostte het toch niet meer tijd om de oninteressante in een prullenbak te doen dan om ze met de interessante in schoenendozen te deponeren.

Ik kom er niet uit. Nog steeds de vraag: wat dreef Gerrit Jan Vos? Of waren het vooral anderen (de achtergebleven partner, de vriend die een bestemming suggereerde: IHLIA) die

meenden dat het homo-erotische element van de soldatenfoto's de kern waren? Als Vos een willekeurige hoeveelheid fotoalbums had bemachtigd en daar eenvoudigweg alles uit los haalde wat erin zat, dan zouden er niet zoveel soldatenfoto's tussen kunnen zitten. Die soldaten moeten hem dus wel in het bijzonder geïnteresseerd hebben.

Wat veel verzamelaars gemeen hebben, is het plezier om na afloop van een bezoek aan een beurs, veiling, markt of huisbezoek de 'buit' uit te spreiden en te bekijken. Die ochtend had je nog geen idee wat je die dag tegen ging komen en nu heb je iets waar je al voor geen goud nog afstand van kan doen. Dat moment van de dag is magisch.

Die euforie heeft Gerrit Jan Vos mogelijk ook menig maal gevoeld. Misschien ligt daar de oplossing van het raadsel. Als de aanwinsten eenmaal zijn geordend, ingevoegd in de bestaande collectie, en beschreven zijn, dan vervliegt die euforie en zijn de nieuwelingen definitief een vast onderdeel geworden van wat er al was. Door de foto's die hem het meest interesseerden juist niet te scheiden van al die andere, door keer op keer door de hele ongesorteerde groep heen te gaan, beleefde hij misschien dat gevoel van opwinding steeds weer opnieuw. De verzameling bestond misschien alleen in zijn hoofd.

Leuk bedacht, al zeg ik het zelf, maar ik geef ook onmiddellijk toe: waterdicht is deze verklaring niet. Maar ja, verzamelaars zijn geen doorsneemensen, dus een onwaarschijnlijke werkwijze en dito gedachtegang is denkbaar. Net zoals zij zich geregeld wagen aan onconventionele verzamelonderwerpen. Het verzamelaarstype dat ik zojuist schetste kende ik nog niet, maar ik voeg hem graag toe aan de lange rij privéverzamelaars die de afgelopen kwarteeuw binnen mijn gezichtsveld verschenen.

Wat zien we in de collectie Vos vanuit het WOII-perspectief?

Matthijs de Die le Clercq

Mijn naam is Matthijs de Die le Clercq (1998) en ik ben afgestudeerd aan de Reinwardt Academie als archivaris en erfgoedprofessional met een interesse en specialisatie in de Tweede Wereldoorlog. Van jongs af aan ben ik al geïnteresseerd in de Tweede Wereldoorlog en mijn interesse is voornamelijk het Nederlandse identiteitsbewijs (persoonsbewijs) dat werd gebruikt gedurende de oorlog. Het onderzoeken van personen en verhalen achter een stuk papier maakt de geschiedenis levendig en zeer interessant.

Algemeen

De foto's in de collectie Vos zijn voornamelijk beelden van mannen in uniform, veelal (para) militair. Tijdens de Tweede Wereldoorlog droeg elke soldaat een uniform, via deze uniformen was af te lezen tot welk land of welke organisatie de soldaat behoorde. Gedurende de afgelopen eeuwen zijn de uniformen die gedragen worden sterk veranderd. Van versierde parade-uniformen met een mooie uitstraling tot de gecamoufleerde uniformen die gedragen worden aan het front. Een uniform heeft altijd aanzien en uitstraling gehad. Wanneer we kijken naar de collectie Vos vanuit het perspectief van de Tweede Wereldoorlog vallen verschillende dingen op. De verzamelde foto's zijn erg breed georiënteerd, er is geen specifieke groep binnen de Tweede Wereldoorlog verzameld. De meeste foto's zijn gemaakt in de tijd die er was tussen de gevechten aan het front door. Er zitten geen echte actiefoto's tussen. Militairen hadden tussen de gevechten door veel vrije tijd waardoor de situaties die we zien op de foto's veelal overkomen als ontspannen. Er zit ook een aantal foto's tussen van landschappen, uitzichten, natuurgebieden, monumenten en meer. De militairen maakten dit soort 'vakantiekiekjes' regelmatig om aan de familie thuis te laten zien dat zij het goed hadden aan het front.

De gefotografeerde militairen staan op verschillende manieren op de foto. Enerzijds zijn er veel portret- en groepsfoto's en anderzijds zien we soldaten in een vriendschappelijke setting. Ook zien we veel

foto's gemaakt in de privésfeer, waaronder civiele portretfoto's, vermoedelijk zijn dit foto's van de soldaten die op andere foto's in de collectie staan. De foto's zijn op te delen in verschillende groepen personen. Bij het bekijken van de foto's kan er onderscheid gemaakt worden tussen foto's van militairen en foto's van andere (paramilitaire) organisaties zoals bijvoorbeeld politieke uniformen of uniformen van scoutingorganisaties zoals de Hitlerjugend.

Een deel van de foto's is gemaakt van militairen in typische witte uniformen. Deze uniformen, zonder insignes, zijn werkuniformen en trainingsuniformen die door Duitse soldaten werden gedragen. De personen die we op deze foto's zien zijn vaak aan het werk of staan als groep voor de barak waarin zij tijdelijk woonden.

Fotografie speelde tijdens de Tweede Wereldoorlog een grote rol voor zowel nazi-Duitsland als de geallieerden. Fotografie werd onder andere gebruikt als wapen voor propaganda. Zo had het Britse leger vanaf oktober 1941 een eenheid van getrainde fotografen en cameramannen. Die eenheid werd de Army Film and Photographic Unit (AFPU) genoemd. Zij moesten een speciale training ondergaan voor het fotograferen aan het front. Ook in bijvoorbeeld Duitsland en Amerika waren dit soort eenheden actief. De oprichting van deze eenheden geeft aan hoe belangrijk de overheden fotografie vonden tijdens de Tweede Wereldoorlog.

Sport en gezondheid waren ook belangrijke aspecten binnen het Duitse leger, op de foto rechtsboven op pagina 22 zien we rechts een soldaat van de luchtmacht en links een paramilitair van de militaire politie die onderling een renwedstrijd hebben. Zelfs voor dit soort activiteiten, buiten de gevechten om, waren speciale uniformen.

Wat ook opvalt is dat op sommige foto's een of meerdere kruisjes staan bij de personen die op de foto staan. Deze kruisjes houden in dat de persoon gesneuveld is.

*Uitleg over de verschillende soorten (Duitse) uniformen die te zien zijn in de collectie Vos kunt u vinden in deel 2 (Dress to impress):
Alle ins en outs van het Duitse uniform.*

Hoewel de fotocollectie niet alleen bestaat uit foto's uit de Tweede Wereldoorlog betreft dit wel het grootste deel. De fotocollectie bestaat voornamelijk uit foto's van Duits personeel uit de Tweede Wereldoorlog maar we zien hier en daar ook wat andere uniformen, bijvoorbeeld van Amerikaanse, Britse, Franse, Japanse en Nederlandse soldaten. De foto's zijn allemaal in zwart-wit, wat relatief normaal was voor de jaren 40. Kleurenfoto's werden destijds wel gemaakt, maar waren minder toegankelijk voor het grotere publiek dan de standaard zwart-witfoto's. Omdat de meeste foto's niet beschreven zijn moet er gekeken worden naar wat er precies op de foto staat om zo te ontdekken wat voor verhaal er precies achter zit en wat voor (para)militairen er op de foto's staan. De Duitse foto's hebben vaak een klein formaat van 6 x 9 cm, daarnaast hebben zij ook bijna allemaal een typerend kartelrandje. Hoewel de Duitse foto's vaak een kartelrand hebben, komen foto's met een strakke rand ook voor, net zoals foto's met een kartelrand voorkomen bij foto's uit andere landen.

Fotografie in het Duitse leger

Tijdens de Tweede Wereldoorlog hebben duizenden fotografen van de Duitse Propaganda Compagnie (PK) meer dan drie en een half miljoen foto's gemaakt van de verschillende fronten waar de Duitsers vochten. Honderden van deze foto's werden gepubliceerd in propagandatijdschriften, boeken en kranten en werden door miljoenen Duitse en andere Europese lezers gezien. Tot op de dag van vandaag geven deze beelden een belangrijke blik op de manier waarop Duitsers en Europeanen de oorlog tussen 1939 en 1945 zagen.¹

Propaganda

In Duitsland was fotografie een van de activiteiten die veel soldaten in hun vrije tijd beoefenden. Omdat het voor het leger belangrijk was om veel van wat er gebeurde op beeld vast te leggen, werden er echter ook speciaal fotografen aangenomen om te fotograferen. De meeste fotografen waren vrijwilligers die zelf de nazi's hadden benaderd; als zij namelijk voor de propagandadienst als fotograaf zouden werken hoefden zij niet naar het front om te vechten, alleen soms om te fotograferen. Als propagandafotograaf

had je je aan veel regels te houden die niet gebroken mochten worden. Een voorbeeld hiervan is dat het maken van foto's van dode of gewonde Duitsers, foto's van liquidaties en arrestaties van joden en partizanen en anti-Duitse foto's verboden waren. Toch maakten veel propagandafotografen en soldaten wel dit soort foto's. Deze werden nergens gepubliceerd maar toch vaak bewaard en zijn na de oorlog boven water gekomen. Sommige van deze foto's zijn na de oorlog zelfs gebruikt in rechtszaken.

Deze gespecialiseerde propagandafotografen waren veel aanwezig aan het front, maar daar waren zij niet de enige fotografen. Aan het front werd er ook veel privé gefotografeerd door soldaten die dagelijks vochten.

Privéfotografie

Hoewel niet elke soldaat de mogelijkheid had om een camera aan te schaffen was dit voor een groot deel binnen de legers wel mogelijk. Het naziregime moedigde haar soldaten zelfs aan om foto's te maken als een manier om de verbinding met het thuisfront te versterken en het moreel te verbeteren.²

Foto's werden gemaakt om thuis te laten zien maar natuurlijk ook als herinneringen voor na de oorlog. Soldaten konden zelfs speciale fotoalbums kopen met hierop bijvoorbeeld een adelaar, tank of vliegtuig. In deze albums konden zij hun foto's plakken die zij gemaakt hadden tijdens hun dienstdienst in het Duitse leger.

Vroeger bleven veel mensen in de buurt wonen en werken waar zij waren geboren, de oorlog veranderde dit. Omdat veel van de soldaten voor het eerst door heel Europa trokken en enthousiast werden door alles wat zij tegenkwamen en door de bezienswaardigheden die zij zagen, wilden ze dat vastleggen met foto's. Oude gebouwen, bruggen, monumenten maar bijvoorbeeld ook de Eiffeltoren in Parijs waren geliefde fotografieobjecten. Veel soldaten kwamen voor het eerst buiten hun eigen omgeving en dat maakte een grote indruk op hen. Dit deelden zij samen met hun kameraden. Door deze gezamenlijke ervaringen en door deze momenten vast te leggen door samen op de foto te gaan versterkte dit hun band en

konden zij ook, trots, het thuisfront laten zien wat zij allemaal voor moois gezien en meegemaakt hadden.

Mannen in verschillende settings

De personen die op de foto's staan zijn overwegend mannen. Ze staan in verschillende poses en settings op de foto. Een deel van de collectie bestaat uit portretfoto's. Mannen die in hun uniform poseren voor een foto die zij bijvoorbeeld naar hun familie konden sturen. Hiermee lieten ze zien dat ze trots waren dat ze het leger dienden en je ziet ook dat het overwegend mannen zijn met een serieuze trotse blik. Dit soort foto's werden ook vaak door de familie gebruikt ter nagedachtenis aan een soldaat die was gesneuveld.

Een ander deel van de foto's in de collectie Vos is van militairen in militaire situaties, zoals bijvoorbeeld tijdens militaire oefeningen, tussen de gevechten door aan het front of bij het nemen van krijgsgevangenen. Dit laat duidelijk een gevoel van de macht van het leger zien. De foto's werden genomen met de intentie om te laten zien hoe goed ze het deden en hoe succesvol ze waren.

De verschillende settings geven een interessant maar ook licht vertekend beeld van de soldaten. Hoewel er aan het front verschrikkelijke dingen gebeurden tijdens de oorlog, geven de foto's een positief beeld, omdat deze voornamelijk in rustige tijden zijn gemaakt en ook met het doel te laten zien hoe goed het allemaal ging. Dat er weldegelijk ook verschrikkelijke dingen gebeurden zien we in deze foto's niet terug.

Kameraadschap

Een andere setting die vaak terugkomt in de fotocollectie Vos is de vooral vriendschappelijke en familiale setting. Deze foto's zijn enerzijds foto's van een enkele soldaat en anderzijds foto's van groepjes soldaten die samen met elkaar op de foto gaan. De soldaten zitten vriendschappelijk bij elkaar of liggen bij elkaar op het gras of op het strand. Soldaten hadden buiten de gevechten

om veel vrije tijd; deze vrije tijd werd door de soldaten zelf ingevuld. Ze wilden zo de kameraadschap en vriendschap laten zien.

Ook foto's die in een gemeenschappelijke ruimte zijn gemaakt komen voor, bijvoorbeeld op de kazerne. Bij dit soort foto's kun je goed zien hoe het dagelijks leven van de soldaat eruitzag, wat voor kleding en uitrusting zij gebruikten en hoe men sliep, at en leefde.

Oefeningen

Zoals op de foto's te zien zitten er in de collectie ook beelden van militaire oefeningen en paraatheid voor het appel. Tijdens de Tweede Wereldoorlog waren soldaten veel bezig met fit blijven en het bijwonen van militaire oefeningen zodat zij in optimale conditie zouden zijn voor de daadwerkelijke gevechten aan het front. Het oefenen voor appel droeg bij aan de militaire discipline binnen het leger.

In de collectie zien we foto's van soldaten die bezig zijn met marcheren, sport, arbeid, het onderhouden van wapens en gevechtssituaties. Een voorbeeld van een gevechtssituatie zie je op onderstaande foto. Duitse soldaten laten zien hoe je effectief met een bajonet kan vechten en de vijand kan uitschakelen. Het oefenen van gevechtssituaties gebeurde tijdens de Tweede Wereldoorlog niet alleen met echte wapens maar ook met veilige replica's. Bijvoorbeeld het gooien van handgranaten

werd in eerste instantie geoefend met speciale oefengranaten zonder lading zodat de soldaat op een veilige manier gewend kon raken aan het gebruik.

Dagelijkse activiteiten

Er was ook tijd voor de activiteiten die ook in het gewone leven plaatsvinden zoals naar de tandarts of de kapper gaan, dat kwam ook veel voor aan het front. Binnen het leger hadden verschillende soldaten extra verantwoordelijkheden. Er waren bijvoorbeeld soldaten die oorspronkelijk kapper of kok waren of een medische achtergrond hadden voor zij in het leger gingen en zij bleven vaak deze beroepen uitoefenen binnen het leger. In de collectie Vos zien we hiervan een aantal foto's terug. Een goede gezondheid was belangrijk binnen het leger, wie niet gezond was kon het land niet goed verdedigen tegen de vijand en omdat hier veel aandacht aan besteed werd door overheden is gedurende de oorlog de geneeskunde op het slagveld verbeterd. Dit zie je ook terug in de foto's, er zijn diverse foto's van medische handelingen te zien.

Festiviteiten

Voor festiviteiten binnen het leger was ook tijd. Het maken van muziek, een potje kaarten, het houden van voorstellingen op kazernes en voor Duitse soldaten, het vieren van de verjaardag van Adolf Hitler of een nationale feestdag waren van belang voor de soldaat. Tijdens de feestdagen hadden niet alle militairen de mogelijkheid om naar huis te gaan om daar met familie bijvoorbeeld kerst te vieren. Daarom kwam het vaak voor dat militairen aan het front, in het hospitaal of op de kazerne zelf een kerstboompje regelden om zo samen Kerstmis te vieren. Het samenzijn en vieren van festiviteiten droeg bij aan het onderlinge moraal en de kameraadschap die de soldaten met elkaar hadden.

^{1]} <https://notevenpast.org/photographing-the-german-air-war-1939-1945/>

^{2]} <https://www.spiegel.de/international/images-of-world-war-ii-how-the-camera-became-a-weapon-a-339728.html>

2 | DRESS TO IMPRESS

het legeruniform, uitstraling van macht en erotiek

Het legeruniform en mode

Els de Baan

Gerrit Jan Vos en Els de Baan (1959) waren directe collega's bij de Modeafdeling van de Rotterdamse Willem de Kooning Academie. Als modehistoricus schrijft zij regelmatig artikelen over mode voor dagblad Trouw en is zij (mede)auteur van diverse publicaties over mode gerelateerde onderwerpen. Daarnaast is zij taxateur van textiele objecten voor musea en particulieren.

Het legeruniform en mode

Legeruniformen en modekleding hebben een lange relatie. De niet meer uit het straatbeeld te denken trenchcoat verwijst zelfs letterlijk naar de loopgraven uit de Eerste Wereldoorlog. Ook het door matrozen gedragen T-shirt, het vliegeniersjack, de Ray-Ban-pilotenzonnebril, de kaki chino-broek van het Amerikaanse leger, de houtje-touwtjejas Montycoat (vernoemd naar veldmaarschalk Montgomery), de bivakmuts en de pukkeltas zijn vaste elementen geworden in de burgerkledingkast. Net als de eveneens uit militaire tenues geleende toevoegingen zoals epauletten, nestel-koorden en ordetekens en natuurlijk de in het modebeeld telkens terugkerende camouflageprints.

Naast deze vrijwel rechtstreekse overnames van dergelijke militair gerelateerde items is legerkleding een onuitputtelijke inspiratiebron voor modeontwerpers. Op de catwalk worden vrijwel elk modeseizoen mannen- en vrouwenoutfits getoond waarbij ontwerpers vrijuit spelen met legeruniform-elementen.

Maar een militair item kan ook een geheel eigen leven gaan leiden, zoals bijvoorbeeld bij het schoenenlabel Dr. Martens. Hun hoge model is geïnspireerd op het aloude legerkistje. Voor herfst/winter 2022 brengt het merk een collectie stoere stappers op de markt met als campagnetekst: 'Gemaakt voor de dragers die de maatschappij willen opschudden'. Dat klinkt wat rebels.

Niet voor niets werd dit type schoen vanaf de jaren zeventig van de twintigste eeuw door punkers, krakers en skinheads toegeëigend als een anti-gevestigde-maatschappij-teken. Hoewel de hedendaagse dragers een breed ideeënspectrum vertegenwoordigen, presenteert de fabrikant dit type schoen heden nog steeds als 'dwars'.

Eind jaren zeventig toonde het confectie-modebeeld veelvuldig kleding die ontleend was aan de militaire garderobe. Het toen invloedrijke weekblad *Viva* ('omdat het fijn is om jezelf te zijn') bracht regelmatig modereportages met coverteksten en titels als *Maak jezelf soldaat*, *Soldaatje spelen*, *Matrozenstijl* en *Mode met lef: wie durft?*

De afgebeelde kleding bij *Soldaatje spelen* komt uit de toen zeer populaire legerdumpwinkels. Er is een patroon toegevoegd om zelf aan de slag te gaan om versierselen zoals koppels, kepi-petjes en opstaande

Van links naar rechts:

Prada - Runway - Fall/Winter 2023-2024 Milan Fashion Week

Dries Van Noten - Runway - Paris Fashion Week - Menswear Fall-Winter 2023-2024

Molly Goddard - Runway - LFW February 2022

Links:

Dolce & Gabbana - Runway - Spring/Summer 2023 Milan Men Fashion Week

Rechts:

Lena Hoschek - Show - Berlin Fashion Week Autumn/Winter 2019

Dr. Martens

boorden te vervaardigen. Medailles en onderscheidingen uit de feestartikelenwinkel completeren het soldatenbeeld. De lef-mode verwijst onder meer naar een zwart-witfoto met twee vrolijke meiden. Eentje gekleed in een kunstbontjas, met een leren koppel en een witte kolbak, in de volksmond een berenmuts genoemd. Dit van oorsprong militaire hoofddeksel van zwart bont werd traditioneel gedragen door huzaren. Tegenwoordig zien we ze voornamelijk nog terug bij majorettes- en fanfarekorpsen. De set wordt aangevuld met Dr. Martens-achtige legerkistjes. Het andere model draagt een militair groene jas met schouderpauzetten, koperen knopen en hoge boord. Haar hoofddeksel heeft onmiskenbaar ook een militaire oorsprong, maar wordt hier omschreven als feestpet en komt uit de feestwinkel. Je kleden met militaire elementen werd in die mode-vrijheid-blijheid-periode gezien als een luchtig en onbezorgd spel. En dat spel werd toen voornamelijk gespeeld door modegevoelige vrouwen. Wellicht als voorloper van de meer mannelijke power-dressing, met extreem brede schouders,

die het volgende decennium in de vrouwen-garderobe hoogtij viert.

Ook rondom 2000 is er een hype aan militaire verwijzingen in de mode. Vooral de overdaad aan militaire- en sportemblemen zoals sterren, cijfers en badges prijken op zowel mannen- als vrouwenborst en bovenarm. Deze opgenaaide applicaties vervingen de buttons die voorheen iemands unieke persoonlijkheid onderstreepte en waarmee specifieke statements werden uitgevent.²

Mode en militaire kledinginvloeden hebben dus nogal vreemde verbintenissen. Want waar ze in de mode voor staan: standpunten uitdragen, dwars en rebels ogen, je individualiteit tonen en er een feestje van maken, klopt niet met het beeld van de dappere, ontbering lijdende militair. Die gaat juist uniform gekleed. Eenvormig dus. Zonder een spoor van individualiteit, uniciteit, dwarsheid of pretmakerij. De plechtige groepsfoto's uit de collectie van Gerrit Jan Vos geven een fraai inkijkje in die uniformiteit uit verschillende periodes en landen. Er is geen ruimte voor personaliteit of vertoon van dwarsheid. Zelfs de meeste informele kiekjes missen die specifieke individuele tekens.

Uniforme legerkleding moet uiteraard functioneel zijn en onder meer comfort en bescherming bieden tegen weersinvloeden en de militair camoufleren voor de vijand. Daarnaast geeft een uniform de mogelijkheid tot onderscheiding en tot identificatie naar land, functie en rang. Tegelijkertijd speelt macht een essentiële rol. Legerkleding

Links: Viva nr. 34, 25 aug. 1978, pag. 36-37. Rechts: Viva, nr. 38, 22 sept. 1978 pag. 25

heeft doorgaans iets intimiderends want legeruniformen maken de drager groter, breder en ogenschijnlijk dus sterker. In dit geval geldt: niet onzichtbaar, maar juist

zichtbaar zijn. Vanuit psychologisch oogpunt krickt dit het zelfvertrouwen en gevoel van veiligheid van de drager op. Door het opvullen van het borstgedeelte en het verbreden van de schouders door toevoeging van epauletten oogt een militair imposanter. En angstaanjagende punten of veren op de helm, een hoog oprijzende pet, glimmende knopen, tressen, nestels (gevlochten koorden) en goudgalon helpen eveneens om een gewone man te transformeren in een pronkerig paradepaard, een superman.³ Bijkomend effect is dat macht erotiseert. Een uniformdrager kan aantrekkelijk zijn voor anderen. In de film *Pride and Prejudice* (1995) naar het boek van Jane Austen (1813) wordt dat aspect accuraat belicht. De in de buurt gelegerde en kleurrijk uitgedoste militairen brengen het hart én de fantasie op hol van menig huwbaar meisje. En wellicht ook mening mannenhart, maar daarover rept het verhaal niet.

Dergelijke vormen van 'opklopperij' én verfraaiing worden door sociologen, psychologen, modehistorici en andere wetenschappers vaak gekoppeld aan imponeergedrag in het dierenrijk. Mannetjes-dieren zijn doorgaans rijker getooid met veren en kleuren of hebben grotere geweien of hoorns dan vrouwtjes. Zelfs James Bond wordt opgevoerd als intimiderend personage.⁴ De wetenschappelijke ideeën waaien allerlei kanten op maar komen uiteindelijk op hetzelfde neer. Het gaat om indruk maken. En dat kan op vele manieren. Als een pronkende pauw, zoals Lodewijk XIV met zijn opzichtige

Groepsfoto's, formeel of informeel, laten een eenvormig kledingbeeld zien.

pruiken en roodgihakte schoenen, als een dandy die met zijn overdreven aandacht voor zijn verschijning, tot geheim agent 007 die met zijn onberispelijke conventionele kleding bekwaamheid, moed en belangrijkheid symboliseert.

Kleding kan dus ook worden gezien als een systeem van tekens. En dat geldt zeker voor legeruniformen. Een verbrede schouderlijn, een rijtje medailles of pluimen op de helm zijn tekens om indruk te maken.

Dit dress-to-impressprincipe is in de modegeschiedenis veelvuldig toegepast.

Boven: imponeren door verhoogde helm of pet.
Onder: imponeren met nestels.

Door alle eeuwen heen worden de natuurlijke lichaamsproporties vervangen door een telkens veranderend ideaalbeeld. In de late Middeleeuwen suggereren puntige schoenen en hoofddekseis, het wegscheren van het voorhoofdshaar en het verplaatsen van de taillelijn, een langer lichaam. Vanaf de zestiende eeuw wordt dit verticale silhouet vervangen door een horizontaal georiënteerd silhouet en gaat alles de breedte in. Mannenportretten uit de tijd van Hendrik VIII tonen platte hoofddekseis, verbrede schouderlijnen met onwaarschijnlijk grote poffende mouwen en platte schoenen met rechte neuzen. Voor dit kledingbeeld geldt: hoe meer volume je inneemt hoe belangrijker je bent. Dergelijke uitgangspunten zijn ook terug te zien bij de militaire kleding in de fotocollectie van Gerrit Jan Vos. Bijvoorbeeld door het toevoegen van horizontale tressen waardoor de borstkas breder lijkt. Hierdoor krijgen ook schriële mannetjes een vleugje supermankracht.

Uniformiteit en functionaliteit op diverse niveaus (waaronder dat imponeren) horen dus standaard bij legeruniformen. En gekleed in een uniform verandert iemand van een 'unieke ik' naar een 'ons/wij'-persoon. Maar het is mensen eigen om zich te willen onderscheiden van anderen. We denken dat we door onze persoonlijke kledingkeuze een unieke individu laten zien aan de buitenwereld. Met de keuze van die 'unieke' jeans met gaten in de knie,

Imponeren met uniform; aantrekkelijk voor anderen...

Imponerende horizontale tressen en brandenbourgs opsmuk maken het lichaam visueel breder.

dat kleurige baseballpetje of die bijzondere sneakers meen je jouw persoonlijke identiteit te onderstrepen. Tegelijkertijd dragen talloze anderen dezelfde kledingitems en waan je je veilig binnen deze, meestal niet vastomlijnde, 'groep'. En juist die dubbelheid van uniciteit/groep hebben fotograaf Ari Versluis en styliste Ellie Uyttenbroek, gedurende een jarenlang lopend project vastgelegd in honderden foto's, samengebracht onder de naam *Exactitudes*.⁵ Ze reisden daarvoor de hele wereld over.

Telkens brachten zij twaalf individuen in beeld die veronderstelden uniek te zijn. Maar in hun

uniforme outfits, gefotografeerd in dezelfde pose tegen een kale achtergrond, maakt ze bijna inwisselbaar. De meeste mensen kleden zich meer cliché dan ze zelf denken. De foto's van dit duo tonen vrijwel identieke corpballen in een lichtblauw shirt en een rode broek, indorockers met een leren jack en een zonnebril en flexmanagers in een donker pak zonder stropdas en een forse laptoptas over de schouder.

Hoewel achtergronden en poses verschillen is het vanzelfsprekend dat willekeurige foto's van in uniform gestoken militairen uit de Gerrit Jan Vos-collectie hetzelfde effect opleveren. Ook deze mannen komen uit verschillende landen maar dat maakt voor hun universele representatie eveneens hier niets uit. Hun uniciteit en individualiteit zou, net als bij de *Exactitudes*-beelden, slechts kunnen blijken uit minieme details. Maar zelfs zoiets kleins en persoonlijks als het vasthouden van een sigaret of het plaatsen van een hoofddekseis op een tafeltje lijkt een weloverwogen teken dat aansluit bij hun gerepresenteerde imago.

Naast de vele serieuze foto's bevat de Vos-collectie veel informele, kameraadschappelijke foto's met sport en andere activiteiten. Tijdens die bezigheden dragen de militairen eveneens gelijkvormige kleding, van overheidswege ter hand gesteld. Uiteraard ieder op zijn eigen manier. Zelfs tijdens ontspanningsmomenten en kleine verschillen is hier dus wederom sprake van een vorm van uniformiteit.

Meer uniciteit laten enkele opnames zien van verkleedpartijtjes. Omdat er helaas geen achtergronden van de foto's bekend zijn is het niet altijd duidelijk of de gezelschappen

Militairen met forse epauletten. Let op handschoenen en sigaret.

daadwerkelijk zich verpozende militairen zijn.

Eén foto toont een koddig gezelschap dat waarschijnlijk het geboorteverhaal van Jezus verbeeldt. Door hun identieke soldatenlaarzen zijn dit waarschijnlijk militairen. De mannen dragen ogenschijnlijk lukraak samengestelde kostuums. Er is zelfs een geestelijke vertegenwoordigd en zou de man links timmerman Jozef verbeelden?

Welk verhaal het groepje met de muziek-instrumenten vertelt is gissen. De mix van militairen en exotisch verklede heren met sabels of zwaarden sprak ongetwijfeld tot de verbeelding.

Maar ook niet-militairen verkleden zich uiteraard als militair. In de negentiende eeuw was het bij de hogere standen gebruikelijk om in de wintermaanden zogenaamde fancy-dress-bals en verklede themafeesten te geven. Er verschenen adviesboeken met verkleedtips voor uitdossingen als Neptunis, een oude Egyptenaar of een Bulgaarse boer of boerin. Ook de zogenaamde vivandière (marketenster) krijgt veel aandacht. Deze vrouw die in de kazerne of aan het front eten en drinken en andere basisbenodigdheden verkocht aan de troepeneenheden tapte drank uit een heupvaatje. In een uitgave uit 1896 wordt aanbevolen zich bij voorkeur te

verkleeden als de regimentsdochter uit *La fille du régiment*, de populaire komische opera van Donizetti. Of als marketenster van de garde van koning Lodewijk XIII of van Napoleon. Voor het Poolse, Hongaarse, Franse of Russische leger worden verschillen materialen en kleuren aanbevolen. Onder de sporadisch toegevoegde tekeningen is zo'n legerleverancier afgebeeld. In haar verkleedkostuum zijn zijdelings militaire invloeden te bespeuren maar het modieuze silhouet van dat moment overheerst.⁶

De aandacht voor militaire uitrustingen is in deze adviesboeken verder gering. En in een Duitse feestartikelen-catalogus uit 1911 worden slechts een papieren infanteriehelm, een legermuts met pluim en een opgedofte helm aangeboden.⁷

Het is de vraag of de verklede mannen in historisch ogende uniformen op een foto uit de Gerrit Jan Vos-collectie ook teruggrepen naar dergelijke adviesboeken. Hun pruiken en halsdoekjes waren modieus in de 18de eeuw. De mengelmoes van napoleonsteken en berenmutsen maakt ze imposant. Zouden ze zijn uitgedost voor een themafeest of acteren in een toneelstuk of tableau vivant? In de fotocollectie zijn ook enkele beelden opgenomen waarvan niet in één oogopslag duidelijk is of het serieuze indrukwekkende

Verkleed gezelschap, Geboorte van Jezus.

Verkleed gezelschap; mix van militairen met muziekinstrumenten en exotisch geklede heren.

militaire kostuums betreft of verkleedkieren. Wellicht hebben ze deel uitgemaakt van een zogenoemde maskerade. Voor deze in de negentiende en vroegtwintigste eeuw zeer geliefde feestelijke optochten met doorgaans historische thema's werden kosten noch moeite gespaard. De maskeradecommissie maakte bij het dragen van borstkurassen regelmatig een kanttekening dat die niet geheel de waarheid vertegenwoordigden.

Mode is te beschouwen als een feestelijk spel. De modeminnaar heeft de vrijheid om het legeruniform louter als inspiratiebron te gebruiken en er naar hartenlust persoonlijke standpunten mee uit te dragen en de

individualiteit te onderstrepen. Hoewel een militair uniform in eerste instantie praktische functies heeft en geen ruimte laat voor individuele expressie blijken er meerdere verwantschappen met het tekensysteem van de mode. Een nog niet genoemd component mag echter niet onvermeld blijven: het oog wil ook wat. Voor modekleding speelt esthetiek een belangrijke rol en die geldt tevens voor militaire uniformen. Ze zijn doorgaans zorgvuldig gemaakt uit gedegen materialen. Model, kleuren, accessoires, details en allerhande decoraties zijn van groot belang om het imago te onderstrepen. Ook de fotocollectie van Gerrit Jan Vos laat zien dat militaire kleding haar eigen regels kent, maar tegelijkertijd gebruikmaakt van specifieke mode-effecten. Omgekeerd doet de mode graag een speelse greep in de legerkleding-grabbeltou.

Militairen met nestels op de schouder, steun zoekend bij een object. Let op het hoofddeksel.

Verkleed als vivandière (marketenster), 1896. Uit: Ardern Holt, *Fancy dress described, what to wear at fancy balls.*

Militaire hoofddeksels van papier. Uit de feestartikelen-catalogus: *Katalog über Cotillon-, Ball- and Scherzartikel, Saison 1911/12.*

1] Viva, Nr. 34, 25 augustus 1978, cover en pag. 36-37. Viva nr.5, februari 1979, pag. 21. Viva nr. 38, 22 september 1978, cover en pag. 25.

2] Zie bijvoorbeeld Marieta van Driel, 'Nieuwe decoratietrend: emblemen'. In: *Textilia*, 4 oktober 2001.

3] Ron Kaal, 'Superman komt naar de supermarkt, uniform in de mode', in: *Volkskrant Magazine*, 8 april 2000, p. 54-57.

4] Dergelijke theorieën vinden ingang vanaf het begin van de twintigste eeuw. Onder andere: G. Simmel, *Philosophie der Mode*, Berlijn, 1905; J.C. Flügel, *The psychology of clothes*, Londen, 1930; R. König, *Sociologie van de mode*, Utrecht, 1965; G.A. de Wit, *Modekleding motivatie, een sociaalpsychologische studie van het mode-gebeuren*, Haarlem, 1970; A. Lurie, *The language of clothes*, Feltham, 1981; L. Svendsen, *Mode, een filosofisch essay*, Kampen, 2007.

5] Ari Versluis, *Ellie Uyttenbroek, Exactitudes*, Rotterdam, diverse edities tussen 2002-2014.

6] Arden Holt, *Fancy dress described, what to wear at fancy balls*, Londen, 1896, pag. 272-273.

7] *Katalog über Cotillon-, Ball- and Scherzartikel, Saison 1911/12*, J.C. Schmidt, Erfurt. Herdruk Hildesheim, 1999. Pag. 220.

Verkleed in historische uniformen.

Imponeren of een rol spelen?

Erotiek van het uniform

Ton of Holland opgetekend door Michel Otten

Ton of Holland, pseudoniem van Ton Hoogerwerf (1956), beeldend kunstenaar. Afgestudeerd aan de Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten Den Haag.

Kunst-, tentoonstellings-, interieur-, mode-, grafisch-, stof- en behangontwerper. Curator van diverse tentoonstellingen. Gespecialiseerd in 2D- en 3D-ideeën. Mijn achtergrond en mijn expertise in de verschillende vakgebieden zorgen voor een constante kruisbestuiving. Dit maakt mijn werk spannend en creëert schijnbaar ongebruikelijke combinaties in mijn beeldtaal. Het deel uitmaken van verschillende subculturen vormt een uitstekende basis voor mijn werk. Handwerk en perfectie zijn hierbij een nobel streven.

Michel Otten (1983) is werkzaam als webmaster voor IHLIA en hij is met zijn eigen tekstbureau ook in te huren voor schrijf- en redigeerklussen.

Op Ton Hoogerwerfs (Ton of Holland) expositie met Berlijntekeningen in Amsterdam (2013). Bart Verlaan (partner Gerrit Jan) en Gerrit Jan Vos (rechts).

Een paar jaar geleden ontwierp ik een tentoonstelling voor het Maritiem Museum in Rotterdam. Ik wist niet meteen wat ik aan moest bij de opening. Ik ging naar zo'n kostuumbedrijf en besloot een kapiteinspak te huren. Bij het aantrekken merkte en voelde

ik het al meteen. Dat zag er goed uit! Ook al lijkt het in het begin niet zo bijzonder omdat je eigenlijk alleen een nette broek en een net overhemd aandoet, je wordt echt iemand anders als je daarna de jas aantrekt met de gouden knopen en de tressen – gevlochten goud- of zilverdraad – daar overheen. Een sabel en een pet maken het uiteindelijk af.

Spielerei voor mij en zeker ook voor Gerrit Jan Vos. Hij kwam uit de mode-industrie waar ze sowieso een obsessie voor uiterlijk hebben. Hij was altijd al heel erg gefascineerd door uniformen. En hij was en is niet de enige. Dat was vroeger al zo met de matroos maar ook met de kapitein die vanwege hun 'combinatie van stoerheid, spieren en een lichaam dat sensueel gewikkeld was in een 'nauwsluitend' uniform, een erotische aantrekkingskracht uitoefenden!'

Het is een van de eerste voorbeelden van archetypes, evenals cowboys en bouwvakkers, die binnen de homoscene populair werden. Het geldt ook voor de soldaat waarbij het erotische aspect van een dergelijk uniform duidelijk te zien is in de leer- en fetisjscene. Het legeruniform en de kleding die mannen dragen bij motorclubs staan eigenlijk ook aan de basis hiervan. Bijna al die kostuums zijn gebaseerd op het militaristische uniform en dan met name dat uit nazi-Duitsland. Dit vind ik wel een lastig aspect hieraan. Zeker als je je bedenkt dat er net buiten Berlijn een bedrijf is waar je 'nazikostuums' kunt laten maken, met exact die snit en belijning. Maar wel zonder de symbolen. Het hangt wel af van de context waarbinnen het gedragen wordt. Een leren uniform mag op een fetisjfeest geen vraagtekens oproepen, de wenkbrauwen van supermarktbezoekers zullen waarschijnlijk wel gefronst worden als je dit draagt bij het boodschappen doen. Net zoals afbeeldingen van heiligen op T-shirts – wat een tijdje populair was – hier misschien niet veel emoties oproepen, terwijl dit wel gebeurt als je hierin rondloopt door Vaticaanstad.

Foto's van matrozen in de Voscollectie

Er zitten hier wel erotische elementen in. De twee knopen op beide borstzakken zitten precies op de plekken waar je tepels zitten. De verticale rij knopen gaan zo richting je kruis. Als je naar de foto kijkt wordt je oog getrokken naar het bovenste gedeelte en zakt je blik zo naar beneden.

Mannen met een breechesbroek

Naast het uniform *an sich* zitten er een hoeveelheid elementen op of aan die het nog eens extra sexy maken. Terwijl deze attributen vaak niet meer de functie hebben waar ze oorspronkelijk voor gemaakt zijn. Een voorbeeld zijn de breeches, of rijbroeken. De achterpanden van de jasjes met een split in het midden werden dubbelgeklapt waardoor de gekleurde voering zichtbaar werd. De breeches hadden een dubbeldik, vaak leren, kontstuk in verband met slijtage bij het paardrijden. Met deze zogenoemde dubbele leren kont bleef je steviger op je paard zitten. Maar niemand in de leerscene heeft een paard, dus het gaat hier vooral om de sexy uitstraling. Een ander voorbeeld is de *codpiece*, ook wel een *braguette*² genoemd: een kap, zak of buidel die de schaamstreek van de man in de vijftiende en zestiende eeuw bedekte. Men droeg het tussen de losse broekspijpen waar het met knopen aan bevestigd werd. Met het krijgen van steeds grotere afmetingen, werd het in de zestiende eeuw ook een symbool van viriliteit. In een podcast over modegeschiedenis – waarin in iedere aflevering historische kledingstukken worden uitgelicht aan de hand van iemand die wordt aangekleed – werd bij een jongen die *codpiece* over zijn geslacht geplaatst. Zo liet je aan de buitenwereld zien hoe groot je geslacht is. Tegenwoordig gebeurt dat in de leerscene ook door leren slips met een *codpiece* erin. Het is voorgevormd voor je geslacht en dan is er ook nog een systeem om het naar voren te drukken door middel van een *cockring*.

Voor iemand uit de modewereld zat voor Gerrit Jan de aantrekkingskracht erin dat hij precies wist hoe een pak of uniform in elkaar werd gezet. Ook hoe je hiermee een beetje een suf lichaam weer kon perfectioneren, met als doel om te imponeren. Vooral in het leger was dat belangrijk zodat je de vijand daarmee kon intimideren. Els de Baan³ schreef al dat uniformiteit en functionaliteit op diverse niveaus (waaronder dat imponeren) standaard bij legeruniformen horen, maar hoe maak je een mannenlichaam, dat ook nog wel eens van vorm wil wisselen, *uniform*? Als je een smalle jongen breed wil maken, dan doe je dat met goede schoudevullingen, zet je er extra strepen of epauletten aan of extra kwasten als ze een beetje hoger in rang zijn. Het liefst ook nog in het goud want dat is koninklijk materiaal. En omdat het glimt valt

het bovendien op van een afstand. Dan volgt een riem voor een mooie taille. Vervolgens heb je al de eerste driehoek te pakken. Het gaat ook over de juiste lengte van het jasje, zodat je net niet het geslacht ziet. Dan krijg je ook dat er biezen of verticale strepen (*piping*) langs de pijpen van broeken gaan lopen die je benen optisch verlengen. Net zoals je ziet bij de populaire Adidasbroeken maakt deze belijning van dat lichaam iets sexy. Natuurlijk kunnen hoofddekseels ook niet ontbreken. Je ziet veel grote kleppen die je allereerst tegen de zon beschermen, maar in de leerscene heeft het bij mannen die leren petten dragen ook nog een andere functie. Ik vraag me trouwens af wat je nog kunt zien. Uiteraard je geslacht, maar wat als je iemand aan wil kijken? Natuurlijk draait het daar niet om, het gaat om afstand scheppen. Daarmee kun je de ander onzeker maken. Zoals Oscar Wilde ooit gezegd zou hebben dat alles in het leven om seks draait, behalve seks, want seks gaat over macht, geldt dat ook hier. En om dat effect te bereiken hoeft het niet uit te maken of het nu letterlijk om een soldatenuniform gaat of een gekocht uniform bij fetisjwinkel Mister B.

Mannelijkheid

Om dit onderwerp beter te doorgronden, is één aspect hierbij essentieel: mannelijkheid. Maar wat maakt iemand mannelijk? En wie bepaalt dat? Je ziet het machtsverhaal hierin dan ook terug. Trek je dit door naar de vraag hoe mannelijkheid en homoseksualiteit zich tot elkaar verhouden, en daarmee welke plek homoseksualiteit inneemt in de maatschappij, dan merk je dat seksualiteit een moeilijk onderwerp in onze cultuur is om over te praten. Dat heeft ook invloed op de manier waarop iemand zich presenteert. Ik hield een paar jaar terug een lezing tijdens de bijeenkomst bij het afscheid van Jack van der Wel, oud-hoofd collectie bij IHLIA. Het ging over de ontwikkeling van de visuele leerman door de jaren heen waarin ik met verbazing heb bemerkt dat het kleedgedrag van homo's vaak gekoppeld is aan dat van 'de agressor'. Dus vanaf het moment dat je als 'gewone' homoman door het leven gaat, kun je stoere elementen toepassen om juist niet op te vallen. Ineens zijn alle jongens een baard gaan dragen, omdat mannen uit de Arabische landen dergelijke baarden dragen, maar die zijn fel tegen homo's. Als jij daar rondloopt met

je roze haar en je T-shirt met een eenhoorn erop ben je dus een perfect slachtoffer. Tegenwoordig zie je op datingsites veel (halfnaakte) homomannen in sportscholen, want dat is een 'neutrale' en veilige omgeving geworden waar je ongestoord aan je lichaam kan werken.

Het is dus een soort camouflage zodat je niet opvalt. Tegelijkertijd wordt het geërotiseerd, mede ook door de invloed van de eerdergenoemde archetypes die er ontstaan. Denk aan een Marlon Brando en ook James Dean, die er heel goed uitzien in een wit T-shirt en een spijkerbroek. Zo moest je eruitzien. Het werkt commercieel ook heel goed, zoals de Marlboroman die bepaalde wie je was door je keuze van sigaretten. Je ging als jongen geen Belinda roken, damessigaretten met een blondine op het pakje. Het creëren van een stoer imago zag je ook bij artiesten als George Michael die in de tweede helft van de jaren tachtig van een beetje tuttig koorballenimago via een Levi's spijkerbroek en een leren jack naar een stoerder imago ging. Toen hij met een kruisje in zijn oor ging lopen, volgde half Nederland. Net zoals veel mannen stopten met scheren op het moment dat George Michael een driedagenbaardje ging dragen. Iedereen voelde wel een beetje dat hij homo was, maar het paste beter dan het 'geglitter' van Elton John dat te opzichtig was, wat ook voor Freddy Mercury gold.

Binnen de homoscene zie je dus veel belangstelling voor archetypes, onder aanvoering van kunstenaars als Robert Mapplethorpe, Rex of Tom of Finland. Of het nu dient om niet op te vallen of om een (homoseksueel) ideaalbeeld te creëren van de perfecte man als knap, stoer en gespierd, is daarmee het beeld van mannelijkheid volledig? Er zijn immers ook voorbeelden die dit beeld onderuithalen. Denk aan de *glamrock* in de jaren zeventig tot een knappe jongen als Harry Styles die net iets te hoge hakken draagt of vergeten is om een blouse aan te trekken onder z'n colbert. En mede daardoor een heel grote groep fans krijgen, niet alleen bij jongens maar vooral ook bij meisjes. Die willen ook helemaal niet weten of Harry gay is. Je ziet tegenwoordig ook meer voorbeelden van genderfluide mannen en het mooie is dat daar ook steeds meer mensen

van kleur bij horen. Wat als stoer wordt gezien is in iedere tijd weer anders.

Inmiddels lopen de mannen- en vrouwen-shows bij veel ontwerpers al samen. De enige reactie die daaruit voort zal vloeien, naar mijn idee, is supermasculiene of superfeminieme mode. Als de rokken kort zijn worden ze weer lang, en als ze lang zijn worden ze kort. De mode loopt dus altijd voor op de maatschappij en dat heeft ook invloed in de leer- en fetisjscene. Als een markt verzadigd is dan gaat de scene over op een andere kleur of een iets ander stiksel. Wat mij opvalt is dat de soldaat eigenlijk weg is, de soldatenbroeken worden in tegenstelling tot vroeger ook niet meer bij Mister B verkocht. Dat komt door de oorlogssituatie in Oekraïne waar we nu mee te maken hebben. Wanneer er gevochten wordt wil men dit liever niet meer dragen. Daarnaast is er meer vraag naar *fantasy*, mede door de invloed van games en fantasyfiguren in films en series. Wel verkopen ze nog veel sportbroekjes. Dat is meer voor de beginners, want je moet ook geld hebben om een leren pak te laten maken. Je ziet dus ook dat het economische aspect invloed heeft op de mode.

It's all an illusion

Als we terugkeren naar het verhaal van imponeren en geïmponeerd worden, zie je dit in de leer- en fetisjscene terug in de dominantie en onderdanigheid die in alles lijkt doortrokken. Kunstenaars als Mapplethorpe speelden ook in hun werk met rangen en standen, waarop onze cultuur eigenlijk altijd gebouwd is.⁴ Dus je hebt een soldaat en een generaal, je hebt de matroos en je hebt de kapitein. Er is altijd hoog en laag dat bij elkaar komt.

Ik ken de leer- en fetisjwereld heel goed en wat mij in al die jaren is opgevallen, is dat bijna alle mensen die onderdanig zijn – heel zwart-wit gesteld overigens – een functie hebben als ambassadeur of bankdirecteur: een hoge functie in de maatschappij en op seksueel vlak zogenoemd een lage functie. En alles wat dominant in het leer en met pet op loopt, heeft vaak een ondergeschiktere rol in de maatschappij. Die rolwisseling is het belangrijkste. Bovendien werkt dit in alles door. Als je bijvoorbeeld naar een leerevent gaat

word je gewoon bang als iedereen binnenkomt. Maar waar gaan de gesprekken over? Over het koningshuis, de nieuwste porseleinen engeltjes en 'meid wat zit je broek toch beeldig strak'. Het zijn totale contrasten.

Dat is ook wel weer het mooie aan de homowereld dat als iedereen 'verkleed' is, met name in de leer- en fetisjscene, je ook niet meer kan zien waar iemand vandaan komt. Waar in de echte wereld constant een stempel op je wordt gedrukt, kun je hier in deze fantasiewereld aan ontsnappen. Hoewel hij af en toe een camouflagebroek droeg, liep Gerrit Jan niet rond met hoge zwarte laarzen en begaf zich ook niet in de leer- of fetisjscene. Bovendien toonde hij zijn verzameling van jonge jongens en mannen in uniformen ook niet aan de buitenwereld. Sterker nog, het gebeurde allemaal een beetje heimelijk. Gerrit Jan was een heel zachtaardige, heel bescheiden en een beetje een verlegen iemand van wie je deze fascinatie niet zou verwachten. Hij hield het genieten hiervan voor zichzelf, zoals dat vroeger met een pornoboekje ging en tegenwoordig op je telefoon. Waar anderen zich met volle overgave stortten in een fantasiewereld in de scene, kon Gerrit Jan met zijn verzameling van echte soldaten zijn eigen illusies creëren.

¹] Gardiner, James *A Class Apart: The Private Pictures of Montague Glover*. London: *Serpent's Tail* (1992: 60)

²] Lemma Wikipedia 'Braquette'. Geraadpleegd op 5-08-2022 via <https://nl.wikipedia.org/wiki/Braquette>

³] Zie in deze bundel ook het artikel 'Legeruniform en mode' van *Els de Baan* (2022)

⁴] Zie in deze bundel ook het artikel 'Leger als toevluchtsoord voor homoseksuele mannen (eerste helft 20e eeuw) en (verborgen) homoseksuele codes'

Alle ins en outs van het Duitse uniform

Matthijs de Die le Clercq

Mijn naam is Matthijs de Die le Clercq (1998) en ik ben afgestudeerd aan de Reinwardt Academie als archivaris en erfgoedprofessional met een interesse en specialisatie in de Tweede Wereldoorlog. Van jongs af aan ben ik al geïnteresseerd in de Tweede Wereldoorlog en mijn interesse is voornamelijk het Nederlandse identiteitsbewijs (persoonsbewijs) dat werd gebruikt gedurende de oorlog. Het onderzoeken van personen en verhalen achter een stuk papier maakt de geschiedenis levendig en zeer interessant.

Algemeen

Militairen in de Tweede Wereldoorlog droegen allemaal uniformen die gemaakt werden door het land waarvoor zij vochten. Elk land had zijn eigen stijl betreffende militaire uniformen. De meest herkenbare en afschrikwekkende uniformen zijn voor de meeste mensen nog altijd de uniformen die werden gedragen door militairen in nazi-Duitsland. De Duitse uniformen zijn veelal afgeleid van de Pruisische stijl die vanaf de negentiende eeuw werd gedragen. Wanneer je denkt aan een uniform uit de Tweede Wereldoorlog, komt al snel het beeld naar boven van Duitse uniformen met armbanden met hakenkruizen er op.

Nadat Adolf Hitler aan de macht was gekomen in Duitsland veranderde het land in een totalitaire staat. Uniformen werden de norm voor civiele en militaire kleding. De nazi's gaven de voorkeur aan een expressieve stijl waardoor de burgers van Duitsland het gevoel kregen dat zij geen gewone burger waren maar deel waren van het geheel, een nationale eenheid.¹

Zoals bij de meeste mensen bekend, was Hugo Boss een ontwerper en maker van Duitse uniformen gedurende 1933-1945. Met slechts enkele naaimachines trad Hugo Boss in 1931 toe tot de Nationaalsocialistische Duitse Arbeiderspartij (NSDAP) en zag daardoor een aanzienlijke stijging van de verkoop van zijn kleding. Hugo Boss was een van de officiële uniformleveranciers voor nazi-Duitsland. Boss maakte onder andere

uniformen voor Hitlers vroege lijfwachten (de Leibstandarte SS Adolf Hitler) welke later werden voortgezet in de Schutzstaffel (SS), de NSDAP, Sturmabteilung (SA) en de Hitlerjugend (een soort paramilitaire padvinderij). Boss gebruikte tot het einde van de oorlog zo'n 180 dwangarbeiders en krijgsgevangenen uit verschillende landen om Hitlers uniformen te produceren. Na de Tweede Wereldoorlog werd Boss bestraft voor zijn werkzaamheden voor en zijn banden met het nazisme.²

Hitlerjugend

Hoewel de Duitse uniformen veel op elkaar lijken, was er binnen het Duitse leger geen eenheid van tenue. Militairen konden hun eigen uniform laten maken door een zelfgekozen kleermaker, uiteraard moest het uniform hierbij wel aan verschillende eisen voldoen. De Duitse uniformen hadden naast een hakenkruis vaak een adelaar op het uniform, de adelaar heeft hierbij vaak het hakenkruis vast in zijn klauwen. Op politieke emblemen kijkt de adelaar altijd naar links, maar op militaire emblemen kijkt de adelaar altijd naar rechts. Hierdoor was er een duidelijk onderscheid te zien binnen politieke en (para)militaire organisaties.

Zowel de NSDAP als de SS en de Wehrmacht hadden speciale witte uniformen die in de zomermaanden tussen april en oktober konden worden gedragen. Er waren twee

versies beschikbaar: een jas met één rij knopen en een jas met twee rijen knopen, die kon worden gedragen met de bijpassende witte broek of met een zwarte broek, en een bijpassende witte pet. De uniformen zijn vrijwel identiek, de jas met een dubbele rij knopen werd voornamelijk gedragen door de Kriegsmarine.

Politieke organisaties

Niet alleen militairen droegen in nazi-Duitsland uniformen. Ook in paramilitaire organisaties en zelfs in de politiek werden uniformen gedragen.

NSDAP (Nationaalsocialistische Duitse Arbeiderspartij)

In de begindagen van de NSDAP was er geen standaarduniform en droegen leden van de partij vaak paramilitaire uniformen, met name het bruine SA-shirt werd gebruikt tijdens partijbijeenkomsten. Geleidelijk werd de organisatie van de partij verbeterd en rond 1930 werden de eerste officiële uniformen gemaakt. Deze officiële uniformen bestonden uit een bruin overhemd of jas, een bruine broek en verschillende insignes. Vanaf 1932 werden nieuwe voorschriften geïntroduceerd en zien we gevlochten schouderstukken en kraagranginsignes, waardoor de NSDAP-uniformen duidelijk te onderscheiden waren van de SA-uniformen.

Binnen de NSDAP waren verschillende afdelingen, elke afdeling had zijn eigen soort insignes. De NSDAP bestond uit:

Ortsgruppen (lokaal: dorpen en steden)
 Kreisleitung (district: provincies)
 Gauleitung (regionaal: staten en provincies)
 Reichsleitung (nationaal)

Binnen deze afdelingen hadden de leden verschillende rangen, met per rang eigen schouderstukken, kraaginsignes en armband. Adolf Hitler, evenals enkele van de hoge partijleiders (zoals Joseph Goebbels), hadden geen specifieke onderscheidende insignes en droegen vaak een standaard bruin vest met zwarte of bruine broek, samen met hun partijspeld en standaard NSDAP-armband.

SA (Sturmabteilung)

Een van de bekendste uniformen uit nazi-Duitsland is het SA-uniform, een lichtbruin uniform met een rode hakenkruisarmband om de linkermouw. De SA-uniformen lijken sterk op de uniformen van de NSDAP. Deze uniformen bestonden uit een bruine jas, een bruine broek en verschillende insignes. De SA-uniformen zijn te herkennen aan de specifieke insignes die gedragen werden.

De Sturmabteilung (ook wel SA of Bruinhemden genoemd) was een door Adolf Hitler in 1921 opgerichte paramilitaire groep met de taak om partijvergaderingen van de Nationaalsocialistische Duitse Arbeiderspartij te beschermen tegen politieke tegenstanders en daarbij was de SA bezig met het intimideren van politieke tegenstanders.

Volgens de NSDAP was de SA een ontmoetingsplaats voor homoseksuelen. Hoewel formeel sterk afgewezen en zelfs actief bestreden door het naziregime zouden er inderdaad in de leiding van de SA een vrij groot aantal homoseksuelen zitten en zou leider Röhm zelf homoseksueel zijn.

SS (Schutzstaffel)

Bij de SS denkt men vrij snel aan zwarte uniformen met rode hakenkruisbanden met daaronder goed gepoetste glimmende zwarte laarzen. Hoewel dit het geval was voor een gedeelte binnen de SS, is dit niet het geval voor alle uniformen die gedragen werden door leden van de SS. Binnen de SS waren verschillende takken en zelfs organisaties. Deze hadden ieder een eigen uniform. Het SS-uniform is ontworpen om te imponeren, het moest kracht uitstralen, de SS was niet voor niets het elite-onderdeel van de NSDAP. De SS was dus geen onderdeel van het Duitse leger, hoewel dit naarmate de oorlog vorderde wel het geval werd. De SS was vooral verantwoordelijk voor bijvoorbeeld het bewaken van concentratiekampen.

Binnen de SS was er een tak genaamd de Leibstandarte, de lijfwachten van Hitler. Deze tak binnen de SS droeg overwegend zwarte uniformen met een rode hakenkruisarmband om de linkermouw. Dit zijn de nazi-uniformen die we vaak terugzien in documentaires en videogames.³

De SS die gezien werd als elite-eenheid droeg een andere adelaar, wel vaak wit of zilverkleurig maar op een andere manier ontworpen. De adelaar van de SS was puntiger en ziet eruit als een gevaarlijkere vogel dan de adelaars die gebruikt werden bij bijvoorbeeld de lucht- en landmacht. De adelaar werd ook niet op de borst gedragen maar op de linkerarm, ter hoogte van de biceps.

Hoewel het Duitse Rode Kruis geen politieke of militaire organisatie is viel deze wel onder de SS, ook de leden binnen deze organisatie droegen uniformen. Aan het front werd voornamelijk dokterskleding gedragen maar bij de thuisdienst werden uniformen van het Duitse Rode Kruis onderscheiden doordat er op de grijs/blauwe uniformen grote witte kraagstukken met een rood kruis op elke kraag en een witte armband met een rood kruis op de linkerarm werden gedragen. Ze droegen grijze of witte petten met hierop een ronde witte badge met een rood kruis.

Reichsarbeitsdienst (RAD)

De Reichsarbeitsdienst was een organisatie die door nazi-Duitsland was opgezet om de werkloosheid terug te dringen. Leden van de Reichsarbeitsdienst werden ingezet bij diverse civiele, militaire en agrarische projecten. De uniformen die de RAD droeg bestonden uit een bruine jas en broek met op de linkermouw een insigne. Dit insigne (een omgekeerde schep) had een nummer waarbij te zien was tot welke eenheid men behoorde. Ook werd vaak

de rode hakenkruisarmband gedragen om de linkerarm.

Politie/militaire politie

De Duitse politie droeg overwegend groenige uniformen, voor zowel jas als broek. Op de linkermouw werd een adelaar met hakenkruis gedragen. Binnen de politie waren verschillende afdelingen, zoals de civiele politie en de militaire politie. Elke afdeling had een andere kleur adelaar. Zo droeg de Feldgendarmarie (militaire politie) oranje, de Schutzpolizei (civiele politie) groen en de Feuerloschpolizei (brandweer) rood.

Afdelingen binnen het leger

Binnen het Duitse leger zien we veel verschillen in de uniformen. Bijvoorbeeld bij opleidingen en militaire oefeningen droegen militairen vaak witte uniformen van denimachtige stof, het zogenoemde drillich. Deze uniformen hadden minder karakteristieke kenmerken, meestal werden op deze uniformen geen insignes gedragen. In sommige gevallen werden wel trainingsbanden gedragen op hoofddeksels, om bepaalde tactieken te kunnen oefenen.

Hoewel er geen eenheid was binnen de uniformen in Duitsland, lijken de verschillende uniformen binnen het Duitse leger erg op elkaar, toch zijn deze redelijk eenvoudig te onderscheiden als er gekeken wordt naar de details. De verschillende emblemata die

werden gedragen op de uniformen laten zien tot welke tak of afdeling van het leger de soldaat behoorde. Maar wat zijn nu precies de verschillen tussen landmacht, luchtmacht, marine en de SS?

Landmacht

Bij bijvoorbeeld de landmacht (Heer), zien we op de rechterborst een statische adelaar, vaak wit/zilver van kleur. De standaarduniformen leken erg op de uniformen die al vanaf de jaren twintig werden gedragen door de zogenoemde Reichswehr.

De kleur van de uniformen was grijs, zogenoemd Feldgrau. Aan de voorkant van het uniform was een rij van vijf knopen aanwezig, terwijl de eerdere uniformen gebruik maakten van acht stuks. De jas werd gedragen samen met een grijze broek, koppel en pet of helm. Rangen werden aangegeven door insignes op de kraagspiegels, onderofficieren en officieren hadden meer versierde insignes.

Duitse bergtroepen (Gebirgsjäger) droegen naast het standaard landmachtuniform nog een extra insigne waaraan zij te herkennen zijn. Een insigne op de rechtermouw of pet van een Edelweiss-bloem.

Gebirgsjäger

Buiten de standaarduniformen werden door Panzertroepen ook zwarte omslagjassen gebruikt, welke makkelijker gedragen konden worden in de kleinere ruimtes van tanks. Daarbij waren er voor de landmacht andere uniformen, afhankelijk van de weersomstandigheden. In de winter werden dikke (soms camouflage-) jassen en broeken gedragen en in de tropen werden olijfgroene of gele/kaki uniformen gedragen met een tropenhelm of pet.

Luchtmacht

De luchtmacht (Luftwaffe) daarentegen droeg uniformen met een adelaar die meer op een vliegende vogel lijkt, om duidelijk te laten zien dat zij onderdeel waren van de luchtmacht. Deze was ook wit/zilverkleurig.

Luchtmacht

Het standaarduniform bestond uit een blauwgrijze jas met open kraag en vier zakken met flappen, lichtblauw overhemd en donkerblauwe stropdas, blauwgrijze broek, zwarte leren laarzen en een blauwgrijze pet, of Stahlhelm. Rangen werden aangegeven door insignes op de kraagspiegels, onderofficieren en officieren hadden meer versierde insignes. De insignes op de kraag lijken op vogeltjes en beelden uit dat de betreffende militair onderdeel uitmaakt van de luchtmachtstroepen. De kraaginsignes hadden verschillende kleuren die lieten zien bij welk onderdeel van de luchtmacht de soldaat zat, bijvoorbeeld piloten, grondtroepen, luchtafweergeschut of een medische tak.

Het vliegpak bestond meestal uit een beige jumpsuit, een leren vlieghelm en dikke met bont gevoerde laarzen. Een populair kledingstuk was de Fliegerbluse, een

blauwgrijze jas met een rij knopen zonder knopen aan de buitenkant, bedoeld om te dragen in de kleine ruimte van een vliegtuig.

Net als bij de landmacht beschikte de luchtmacht over witte zomeruniformen, vrijwel gelijk aan de landmachtuniformen, maar het model van de adelaar was net zoals bij de standaarduniformen in beweging, een meer vliegende vogel.

Marine

De marine (Kriegsmarine) had net zoals de landmacht een meer statische adelaar op de rechterborst. Deze adelaar was niet wit/zilverkleurig zoals bij de landmacht maar heeft vaak een gele/goudachtige kleur. In sommige gevallen zie je bij Kriegsmarine-uniformen ook ankers op emblemen, waardoor duidelijk te zien is dat het een marine-uniform betreft. De Duitse marine maakte veel gebruik van messing of glazen knopen in verband met het roesten van andere metalen wanneer zij op zee waren. Door het zoute zeewater oxideerde andere metalen sneller, door het gebruik van glazen knopen gingen de uniformen langer mee.

Marine

Het nette uniform, dat veelal gedragen werd door officieren en onderofficieren, bestond uit een nachtblauwe nette jas met dubbele rij knopen, gedragen met een witte zwaardriem, medailles op de borst, en grote epauletten. Voor standaardkleding aan boord van marineschepen droegen dienstplichtige matrozen een jas met beperkte medailles en insignes om aan te duiden of de matroos behoorde tot de gewone zeemannen en onderofficieren. Bij slechter weer werd ook een dikke overjas gedragen. De Kriegsmarine droeg ook een zomeruniform dat bekendstaat als de Tropen- und Sommeranzug, ontworpen voor gebruik in warme klimaten. Deze uniformen waren kakikleurig of wit van kleur.

Personeel dat op onderzeeboten werkte droeg vaak een leren jas vanwege de zwaardere omstandigheden op zee. Daarbij droeg gewoon personeel altijd een donkerblauwe pet, in tegenstelling tot de kapitein van het schip, deze droeg altijd een witte pet zodat duidelijk zichtbaar was dat hij de kapitein was.

Kriegsmarine-personeel dat was toegewezen aan een vaste basis aan de kust, waaronder kustartillerie, droeg een grijsgroen uniform in dezelfde stijl als het Duitse leger. Het uniform werd gedragen met een gesloten kraag met kraagstukken en epauletten op schouderhoogte.

^{1]} <https://www.encyclopedia.com/fashion/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/nazi-style>

^{2]} <https://medium.com/s/aesthetics-of-evil/nazi-chic-the-style-that-just-wont-go-away-f886cd58e38a>

^{3]} <https://nl.wikipedia.org/wiki/Schutzstaffel#:~:text=De%20>

3|

*Mannenvrienschappen onder militairen/
homoseksualiteit in het leger*

Research, Index & Description

Het Onzichtbare en Kwetsbare in de Collectie Vos *(Vertaling: Leendert Sonneveld)*

Pablo Lerma (onderzoeker/kunstenaar)

Pablo Lerma (1986) is een Spaanse, in Amsterdam gevestigde queer kunstenaar, docent en uitgever die onderzoek als uitgangspunt neemt. Zijn focus ligt op visuele archieven en informeel materiaal rond thema's als het collectieve geheugen, representatie en queerness, via beeld en tekst. Lerma's onderzoek neemt verschillende vormen aan, van fotografische installaties tot publicaties.

Soms draait een foto niet om het aanzicht maar om hetgeen de hoofdpersonen in het midden laten, de spanning in hun blik, een sluimerend voornemen dat in een oogwenk weer verdwijnt.

Deze tekst onderzoekt en ontleedt de Vos-fotocollectie door middel van drie uiteenlopende benaderingen, voortvloeiend uit mijn research bij IHLIA LGBTI Heritage. Als visueel kunstenaar, geïnteresseerd in queer ervaringen gedurende de gehele geschiedenis van de fotografie, gebruik ik methodologieën en tools die de werkwijzen van archieven weerspiegelen – maar daarnaast ook speculatie; een overleveringsmethode om het gebrek aan individuele queer verhalen in de alledaagse fotografie te duiden, en de gapende gaten te dichten. Het doel van deze tekst wijkt af van wetenschappelijke, humanistische en academische verwachtingen; mijn artistieke onderzoek is een manier van speculeren en creëren, om zo queer invalshoeken te vinden bij de foto's en archiefmaterialen uit de collectie Vos.

De eerste van mijn drie handelingen is een reflectie op het geraadpleegde fotomateriaal en beelden die zijn verbonden aan thema's als lichamenlijk contact en kwetsbaarheid. De aantekeningen en gedachtegangen ontstaan uit deze raadplegingen zijn bij iedere archiefdoos uit de collectie bijgevoegd in de vorm van voetnoten.

De tweede benadering draait om nieuwe kernwoorden – vormgegeven als index – die zijn ontstaan als reactie op het gebrek aan informatie over de geportretteerde individuen. Het gat aan informatie is gevuld met speculatie en queer vermoedens, reflecterend op zowel de thematiek als verbindingen die de foto's bevatten.

De derde en laatste handeling behelst een reeks omschrijvingen bij foto's die zijn geselecteerd op basis van criteria als tederheid, kwetsbaarheid en verbondenheid tussen de mannelijke hoofdrolspelers. Het doel hiervan is bij te dragen aan een tegenverhaal; een reactie op het bestaande narratief. De foto's werden eerder getoond in een expositie in het Kunstfort bij Vijfhuizen als onderdeel van mijn project *Breaths Between*. Het startpunt van deze brede samenwerking lag bij IHLIA. Met de originele foto's als uitgangspunt werden de beelden in de tentoonstelling in een ander formaat getoond dan hun origineel, en tevens als negatief afgedrukt. Daarnaast onderstreepten 3D-prints van betongruis de fysieke verbinding tussen de geportretteerde mannenlichamen.

Index

- I. Visies op pose
- II. Momenten van isolatie
- III. Fragmenten
- IV. Momenten van ontspanning
- V. Botsend naakt
- VI. Blik op de ander
- VII. Slapers
- VIII. Kwetsbaarheid
- IX. Stapelbedden
- X. Gezamenlijke activiteit
- XI. Knipbeurt
- XII. Traumatische masculiniteit
- XIII. Reproduceren
- XIV. Creëren
- XV. Zekere spanning
- XVI. Verborgen wreedheid
- XVII. Afstoffen van uniform
- XVIII. Terug naar de natuur
- XIX. Landelijk
- XX. Pastoraal
- XXI. Vriendschap
- XXII. Vriendschappelijkheid
- XXIII. Verbroedering
- XXIV. Kameraadschap

Research

BOX 1

Lichamen in contact

Slapers

BOX 2

Lichamen in contact

Slapers

BOX 3²

Alleen groepsportretten, beelden uit het leger en solobeelden.

²⁾ Ik zou willen dat je queer was, maar je wekt slechts de schijn van homoseksualiteit.

BOX 4

Lichamen in contact

Slapers

BOX 5³ & 6⁴**Lichamen in contact****Slapers**

³Alleen macht vertegenwoordigd. Alle afbeeldingen moeten terugkeren naar een latente toestand. Een terugkeer naar het fotografische negatief.

⁴Zwarte mannen geportretteerd met witte soldaten.

BOX 7⁵**Lichamen in contact**

⁵Ik heb gezocht naar seksuele sporen door naar hun 'bulge' te kijken. Het uiterlijk van seksualiteit is duidelijk. Dat wil zeggen, de ruimte is gevuld met fictie en ervaring.

BOX 8⁶

Geen interesse.

⁶Er is ruimte om al deze afbeeldingen in te vullen.

BOX 9⁷**Beelden van bunkers**

⁷Iets interessants met de strandfoto's
Waarom voel ik me aangetrokken tot bepaalde afbeeldingen?
Waarom kan ik de inhoud niet decontextualiseren?

BOX 10⁸**Lichamen in contact****Cruisen**

⁸Wat is mijn rol als toeschouwer?

BOX 11⁹

Geen interesse. ⁹Hoe een homoseksuele man in een hedendaagse ervaring verbanden kan leggen met de geschiedenis?

BOX 12**Lichamen in contact****BOX 13¹⁰**

Geen interesse.

¹⁰In de militaire groepsportretten valt er niets uit de groep te halen; ze presenteren zich nogal stijfjes.

BOX 14¹¹

Geen interesse. ¹¹De obsessie met een moment in de tijd dat je geïsoleerd zou kunnen zijn en gewoon omringd door mannen.

BOX 15**Lichamen in contact**

- XXV. Beeld door contact
- XXVI. Silhouetten
- XXVII. Schaduwen
- XXVIII. Instemming
- XXIX. Groep
- XXX. Intimiteit
- XXXI. Reflectie op het verleden
- XXXII. Dood
- XXXIII. Verlangen
- XXXIV. Delen van hen
- XXXV. Vreselijk
- XXXVI. Schep
- XXXVII. Medisch
- XXXVIII. Lichamelijke toenadering
- XXXIX. Bunkers
- XL. Het fotograferen
- XLI. Lau Smith
- XLII. Typologieën
- XLIII. Militaire mannen
- XLIV. Portretten
- XLV. Studioportretten
- XLVI. De natuur als achtergrond
- XLVII. Oorbellen
- XLVIII. Fluïde
- XLIX. Kwetsbaarheid
- L. Ogen dicht
- LI. In slaap
- LII. Soloportretten
- LIII. En profil
- LIV. Blik buiten de camera
- LV. Zelfportretten
- LVI. Alleen groepsportretten
- LVII. Militair
- LVIII. Alleenstaanden
- LIX. De oorlog als verstopplek
- LX. Vochtstimulerend
- LXI. Zomer
- LXII. Kou
- LXIII. Warmte
- LXIV. Vochtigheid

Descriptions

Lichtinval aan beide kanten van het frame, mogelijk technisch mankement in het proces en/of zonnige dag, wellicht warm weer. Openluchtscène.

Houten muren op de achtergrond. Schaduw. Bescherm laag aangetast door de guurheid van het seizoen.

Open raam.
Houten vloer wordt verhuld door de twee hoofdpersonen.
Shirtloze jongeman in donkere broek. Armen gekruist over borst, handen onder de ellebogen. Smetteloze huid, tepels zichtbaar.

Haar recent geknipt. Blond. Gladgeschoren gezicht. Voorkomen van twink. Wit.

Bewonderende blik richting partner. Intens. Instemmend. Doelt op interactie.

Op zoek naar oogcontact.
Volwassen man volkomen in wit gekleed. Donkere leren laarzen. Armen ontspannen gevouwen in schoot. Handen zichtbaar. Kalm.

Haar mogelijk ook recent geknipt. Blond. Nat. Voorkomen van daddy. Wit.

Voelt zich bekeken door deelgenoot. Instemming. Knikken. Kruisende blikken. Schurende lichamen. Schouder aan schouder. Huid tegen kleding. Zweet.

Verbondenheid. Toestemming. Elleboog aan elleboog. Intimiteit.

Clean omlijst. Kantlijnen ietwat verschoven. Zo goed als rechthoekig. Zonnige dag. Waarschijnlijk zomer. Openluchtsène in de natuur. Bovenaanzicht van bergachtig landschap. Dam op de achtergrond. Een staande boom. Weinig scherptediepte.

Shirtloze man van middelbare leeftijd in donkere broek. Rechterarm om rechterschouder van andere man. Linkerhand omklemt bovenkant linkerelleboog van andere man. Spanning. Wit. Haarloze borst met een zichtbare tepel.

Mogelijk blond. Goed verzorgd. Nat effect. Zweet.

Kameraadschap en verbondenheid. Lichamelijk contact. Bescherming. Halve glimlach. Geborgenheid en bewondering.

Man van middelbare leeftijd in verbleekt shirt dat wijd openvalt bij borst. Donkere broek met ritssluiting. Wit.

Hoofd leunt op rechterarm om schouder van de andere man. Comfortabele houding. Ontspannen lichaamspositie. Onderworpen.

Iets langer blond haar. Evengoed verzorgd.

Lichamelijke aanraking en verbondenheid met zijn fotopartner. Vriendschap. Betrekking. Vertrouwen.

Beide mannen kijken weg. Buiten beeld, naar links. Naar het licht.

In het licht smelten beide lichamen samen. Gezamenlijk verlangen. Denkbare toekomst. Verborgen.

Helder belicht beeld.

Openluchtsène. Warm seizoen. Mogelijk bewolkt of namiddag. Openbare ruimte. Publiek op de achtergrond. Zwembad of meer.

Hoofdpersonen bijna gecentreerd. Afgezonderd van beweging en beroering achter hen. Op de achtergrond mannen en vrouwen. Enkele mannen dragen een militair uniform. Niemand kijkt naar de camera en/of gefotografeerde onderwerpen.

Beide mannen in badkleding zitten op dubbelgevouwen witte handdoek. Grasveld. Man van middelbare leeftijd met donkere zwembroek. Borst onbloomt en tepels zichtbaar. Gezond uiterlijk. Wit.

Benen gebogen naar de andere man. Linkerhand pakt linker enkel. Draagt een horloge. Oprechte pose. Teder.

Man van volwassen leeftijd in donker badpak met bretels. Licht behaarde borst zichtbaar aan de bovenkant van het badpak. Wit. Donkere zonnebril met ronde glazen. Zelfde houding met benen gebogen naar het midden van de foto. Knieën van beide mannen raken elkaar. Rechtervuist gebald bij rechterenkel.

Ontspannen pose.

Lichamen raken elkaar bij schouders en knieën. Armen verweven achter de rug, contact nabij elleboog.

Beiden ogen ontspannen en glimlachen verleggen. Instemmende uitstraling. Uitdagerende pose en houding richting de camera.

Samengesmolten lijven. Poseren om te charmeren. Vreugde. Nalatenschap. Denkbare toekomst. Niet zichtbaar maar niet verborgen.

Helder belicht met duidelijk frame. Horizonlijn neerwaarts naar rechts gekanteld. Onscherp te op de voorgrond tast deel van foto aan. Openluchtscène. Mogelijk zomer. Zeer zonnige en winderige dag aan zee. Hard licht. Maritiem strandtafereel.

Land in zicht aan verre horizon. Zeewier en stenen liggen in de branding. Hoofdpersonen ietwat rechts van het midden van de foto. Beide mannen in zwemkleding zitten – misschien – op een badlaken of in het zand. Alleen. Geïsoleerd.

Jonge man in donkere zwembroek. Gladde borst. Zichtbare rechterschouder. Wit. Blond. Wind in de haren. Dichterbij geposeerd. Vasthouden. Linkerarm om gebogen knie. Frame verbergt de rest van het lichaam.

Rechterkant van het lichaam – schouder en borstpier – raakt de andere man. Man van middelbare leeftijd in donker badpak met bretels. Gladde borst deels zichtbaar. Wit. Blond. Zee in de haren. Draagt bril.

Ontspannen pose, liggend op linkerzijde van het lichaam. Linkerarm vangt lichaamsgewicht op. Benen uitgestrekt naar rechts. Lichaam raakt en leunt in richting van de andere man. Rechterarm herschikt naar heup. Hand verdwijnt achter de rug. Frame verbergt de rest van het lichaam.

Instemmende pose. Lijven raken elkaar op verscheidene plekken. Mogelijk zweet. Huid op huid. Armen deels verweven. Verbondenheid. Trots. Directe blik richting camera.

Mogelijk partnerschap. Genegenheid. Niet verborgen, niet maatschappelijk zichtbaar.

Het leger als toevluchtsoord voor homoseksuele mannen (eerste helft 20ste eeuw) en verborgen homoseksuele codes

Ton of Holland opgetekend door Michel Otten

Ton of Holland, pseudoniem van Ton Hoogerwerf (1956), beeldend kunstenaar. Afgestudeerd aan de Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten Den Haag.

Kunst-, tentoonstellings-, interieur-, mode-, grafisch-, stof- en behangontwerper. Curator van diverse tentoonstellingen. Gespecialiseerd in 2D- en 3D-ideeën. Mijn achtergrond en mijn expertise in de verschillende vakgebieden zorgen voor een constante kruisbestuiving. Dit maakt mijn werk spannend en creëert schijnbaar ongebruikelijke combinaties in mijn beeldtaal. Het deel uitmaken van verschillende subculturen vormt een uitstekende basis voor mijn werk. Handwerk en perfectie zijn hierbij een nobel streven.

Michel Otten (1983) is werkzaam als webmaster voor IHLIA en hij is met zijn eigen tekstbureau ook in te huren voor schrijf- en redigeerklussen.

Ik vroeg mezelf wel eens af: waarom haalde je deze foto eruit? Wat doet dit met jou? Gerrit Jan heeft waarschijnlijk een criterium gehad en daarop zijn foto's geselecteerd, want anders zou hij die hele bak met duizend foto's op de rommelmarkt wel hebben meegenomen. Hij is veel in Berlijn geweest en heeft daar, net als ik, ook een tijd gewoond. We hadden het er wel eens over dat in die tijd op Ostbahnhofmarkt je nog volop dat soort spul kon kopen. Het kan ook zijn dat hij een set foto's in pakjes moest afnemen, net als vroeger bij pornofoto's. Er zaten misschien maar twee of drie tussen die je aantrekkelijk vond, de rest moest je erbij nemen.

Vergeleken met een paar foto's die ik fotografisch heel mooi vind, technisch heel sterk met een goede compositie en belichting, is de foto links niet echt interessant.

Wellicht ging het Gerrit Jan alleen om het feit dat het een mooie jongen is en hij er met zijn half openstaande overhemd losjes uitziet. Wat hem extra aantrekkelijk maakt is dat hij, keurig zittend achter een bureau, er met die opgerolde mouwen stoer uitziet. Om dezelfde reden droeg Gerrit Jan ook af en toe blouses met opgestroopte mouwen. Tegelijkertijd geeft het je, zoals het bekende spreekwoord ook aangeeft, een status als actief persoon. Hup, de mouwen opstropen en aan het werk.

Het kan ook zijn dat hij iets op de foto zag waarvan hij vermoedde dat die jongen homo zou zijn. Zelf herken ik ook deze neiging om al dan niet bewust meteen in te schatten wie iemand is. Maar als ik nu over straat loop kan ik niet goed meer herkennen of iemand homo is of niet. Terwijl ik dat, laten we zeggen, twintig jaar geleden, nog perfect kon. Ik weet niet waar dat het in zat, maar je wist het gewoon. Er zijn een soort signalen en

dat kunnen heel kleine details zijn: het kan met kleedgedrag te maken hebben, het kapsel, lichaamstaal of een blik in iemands ogen. Lastig te definiëren wat dan die blik inhoudt, maar je kunt vaak zien of er sprake is van iets meer dan gewoon een vriendschap tussen mannen die met elkaar omgaan.

Er is een aantal symbolen om duidelijk te maken waar iemand voor staat of om te laten zien dat je ergens bij hoort. De verwijzingen van homoseksualiteit waren altijd heel subtiel, zeker in de periode van de foto's die Gerrit Jan heeft verzameld. Omdat we deze tijd niet

hebben meegemaakt is het daarmee ook moeilijker om deze signalen te herkennen. Toch kun je wel een aantal details opmerken die hierover iets kunnen zeggen.

Of het helemaal zo is weet ik niet, maar vanaf het moment dat mannen hun overhemdboordje wijder doen dan normaal, zoals bij de linker foto in de bovenste rij met foto's – of zo'n Schillerkraag hebben, een liggende, van voren open kraag die genoemd werd naar de Duitse dichter Schiller – was dat in die tijd heel wuft. Duidelijker is misschien de ongelooflijke tuttige foto rechts. Hij heeft

Verskillende mannen met hoeden uit de Voscollectie

namelijk een wandelstok, niet om mee te wandelen maar meer voor de chic. Je kunt echt wel stellen dat dit een homo is: met zo'n zijden sjaal, zo ietsje losjes, ook zo geknoopt en geplooid, dus niet gewoon kruislings. Plus die handschoenen erbij, wat de koningin ook altijd doet. Een pijp was heel normaal in die tijd, terwijl snorren en baarden juist niet in de mode waren.

Over wuft gesproken: een ander opvallend detail bij deze foto is de hoed. Net als bij de mannen op de andere foto's. Als ik dit vergelijk met de foto's van mijn vader en opa waarop ze hoeden dragen, stonden die toch nooit zo schuin. De stand van zo'n mutsje of een hoed kan veel zeggen. Dit zouden best homoseksuelen kunnen zijn.

Een echt goed voorbeeld hiervan is Quentin Crisp, een flamboyante verschijning uit Engeland die ook bekend stond om zijn humor. 'Terwijl homoseksuelen in de jaren veertig en vijftig hun uiterste best deden zich zo on-

Quentin Crisp. Credit: Homer Sykes/Alamy Stock Photo

zichtbaar mogelijk te maken, manifesteerde Crisp zich met zijden sjaals, flaphoeden en gedistingeerde doch altijd opvallende make-up.¹¹

Met de emancipatie in de jaren zestig/zeventig veranderde er heel veel en werden de symbolen, tekens en dergelijke duidelijker. Zoals de T-shirts met protestteksten erop, buttons en met heel kleine speldjes, denk maar aan het gebroken geweepte dat al gedragen werd voor de Tweede Wereldoorlog. Een beetje wrang was het wel dat het ook gedragen werd terwijl Hitler aan de macht kwam. Het bekendste speldje is wellicht de roze driehoek die uit het nazikamp was gekomen. Maar ook aan het vreemde symbool dat je nu bijna niet meer ziet, een soort Griekse letter, dat je aan een kettinkje droeg, kon je zien dat iemand homo was.

In de jaren zeventig werd het ook gebruikelijk om een sleutelbos aan je riem te dragen. En of je hem nu links droeg of rechts, dat vertelde alles. In vergelijking met zakdoeken was een sleutelbos wat subtieler, want iedereen had wel een bos. Ook in welk oor je je oorbelletje droeg, links of rechts, gaf een signaal.

Wel zie je dat homo's altijd allerlei kenmerken uit andere groeperingen tot zich nemen, waarna het mainstream wordt. Op een gegeven moment krijg je dat ze beginnen met tatoeages die vroeger waren voorbehouden aan misdadigers, zeelui en outcasts. Om de biceps te accentueren en groter te maken. Totdat mijn heteroseksuele buurman ook zo'n tribalband neemt. Homo's, vaak mannen met een wit T-shirt, droegen op een gegeven moment allemaal snorren, totdat iedereen een snor had. Ik heb vier broers, ze hadden allemaal een leren broek want dat was mode. Zelf durfde ik die destijds, na een vraag van mijn moeder of ik er niet ook een wilde hebben, niet aan te schaffen. Ik was veel te bang om daar opgewonden van te raken. Ik zei tegen haar dat ze maar liever een bandplooi broek moest kopen. Mijn moeders reactie was juist grappig genoeg dat bij zo'n broek iedereen kan zien dat je homo bent. Een recenter voorbeeld is dat jongens hun nagels gingen lakken, maar ondertussen doet iedereen dat. Ook de neusring voor de echte 'homo PIG' wordt nu vooral ook door jonge tienermeisjes gedragen.

Vervolgens gaat na een tijd zo'n code weer weg en gaan homo's weer op zoek naar nieuwe signalen en nieuwe codes om zich te onderscheiden. Draagt iedereen een ringetje in zijn oor? Als homo neem je er twee. De volgende stap is dan de tepelpiercing. Een vriend van mij zit nu in Berlijn en hij zei dat alle homo's naar de tweedehandswinkel gaan en dan vervolgens de damesafdeling afstruinen. Ze halen het eerste het beste uit het rek dat ze passen – maakt niet uit met wat het gecombineerd is – en dat trekken ze aan. Tegenwoordig heb ik dus steeds meer moeite om de codes en signalen te herkennen. Ik ben waarschijnlijk te oud. Ik vraag me dan ook af hoe die jonge mensen van nu, in zo'n individualistische samenleving, die herkenningspunten hebben. Omdat het kleedgedrag niet meer eenduidig is en veel mensen dezelfde kleding dragen als mijn broer die hetero is.

Veel foto's in de verzameling van Gerrit Jan bevatten ook groepsfoto's. Valt hier ook iets te zeggen over mogelijke (verborgen) codes? Hoe gewoon of net een stap verder zijn deze foto's,

zoals bovenstaande afbeeldingen? Heel vaak zitten de soldaten net iets te dicht bij elkaar. Ze houden elkaars hand vast, er gaat een arm omheen of er wordt een been over een ander heen gelegd. Als ik zelf zo'n foto zie waarbij iemand met het ene been over het andere zit, kan dat al heel dubbelzinnig zijn. Net zoals bijvoorbeeld in historische schilderijen waarin een open vogelkooitje stond voor de aanwezigheid van een prostituee. Ik vind dat dit een foto heel erotisch maakt.

Tegelijkertijd kun je je afvragen of deze jongens misschien maar één seconde zo gezeten hebben en daarna weer verder zijn gelopen. Net op dat ene moment, zoals je een selfie maakt met vrienden, wanneer je nog even iemand vastpakt op het moment dat er geklikt gaat worden. Uit een soort natuurlijke reactie.

Rangen en standen

Behalve dat het moeilijk is om te bepalen wat nu precies de subtiele kenmerken zijn voor die periode ten tijde van de foto's van Gerrit Jan, zag de wereld er bovendien heel anders uit. Zeker voor homoseksuelen was het een angstige tijd. Als je bijvoorbeeld vrijgezel was kon je vroeger nog niet zelfstandig een huis huren en moest je op kamers. Eenvoudig was het ook niet wanneer je carrière wilde maken. Dus wat deed je? Je hield je mond of je begon een nering voor je zelf.

Een plek waar er wel doorgroeimogelijkheden waren, was bijvoorbeeld het leger. Je begint als soldaat en dan word je sergeant of korporaal. Ideaal als je jong bent, in een klein dorpje op de boerderij werkt en voor je gevoel weinig toekomst hebt. Je krijgt het idee dat je er bij het leger bij hoort. Daarbij krijg je ook nog eens een fantastisch 'pakkie' dat ook nog wat voor je lichaam doet.² Je ziet er dus iedere dag goed uit. Bovendien krijg je de kans om hogerop te klimmen. Bij ons thuis werd de fles ook opengetrokken toen mijn broer van soldaat naar sergeant werd bevorderd. Daarnaast is het een beloningssysteem wat zichtbaar is voor andere mensen. Dat geeft status, met name voor arme families. Als er dan een naar de marine gaat of het leger in en hij komt in een mooi pak thuis met de sterren en strepen, is dat een soort upgrade voor de familie. Mensen zijn er vandaag de dag nog

steeds heel erg mee bezig. Je ziet het ook met de schoolkeuzes. We hebben een groot tekort aan vakkrachten, want het lijkt wel of het gymnasium tegenwoordig het minste is wat je moet doen.

Naast een beloningssysteem is het ook een strafstelsel. Waar legeruniformen autoriteit uitstralen, zijn er ook tenues *under authority*, zoals het school- en gevangenisuniform. Bij de laatste groep kun je de dragers uniformeren door ze een belachelijk pak te laten aantrekken, want als ze ontsnappen herkent iedereen ze. In Japan werd er een beloningsband of -streep van het uniform afgehaald als agenten een fout hadden gemaakt. In plaats daarvan moest men een Hello Kittyband dragen om ze hiermee te beschamen.

Het systeem om maatschappelijk hogerop te komen, gold ook bij de marine en bij de katholieke kerk. Uiteindelijk kun je paus worden als je goed je best doet. Bij een katholiek gezin moest eigenlijk altijd wel eentje 'geofferd' worden aan God. Die werd dan of priester als hij goed kon leren of als hij wat avontuurlijker was moest hij maar pater worden. Was je lesbisch dan werd je zuster en kon je ook onderwijzeres worden, zodat je gewoon kon blijven werken. Dat pakte natuurlijk niet altijd goed uit, als je bijvoorbeeld kijkt naar kindermisbruik. Onder een oppervlak van elegantie, pracht en praal en terwijl je daar in fluweel en goudbrokaat rond kon lopen, gebeurden daar de vreselijkste dingen. Maar uiteindelijk ging het erom dat je onder mannen was. Dat hoefde trouwens helemaal niet zo geseksualiseerd te worden. In het leger gebeurde het overigens wel eens dat als jongens en mannen onder elkaar – er zijn geen vrouwen – dan toch behoefte hadden, je het maar met je 'slapie' deed, terwijl je eigenlijk heterogevoelens hebt. Op dat moment maakte dat echter allemaal niet zo uit. Voor homoseksuelen bood het echter een veilige omgeving om in zo'n gemeenschap te komen als je dan toch graag met mannen wilde omgaan.

¹ Bamber Delver Quentin Crisp (1999) in de Groene Amsterdammer. Geraadpleegd op: 19-09-2022 via <https://www.groene.nl/artikel/quentin-crisp>

² Zie in deze bundel ook het artikel 'Erotiek van het uniform'.

Kameraden in uniform

Jan Willem Tellegen

Jan Willem Tellegen (1956) studeerde psychologie en geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam (1984). Tijdens zijn studie was hij vooral geïnteresseerd in cultuur- en ideeëngeschiedenis en mede betrokken bij het ontstaan van homostudies aan de UvA. Na zijn studie werkte hij als consultant in het bedrijfsleven. De afgelopen tien jaar deed hij veel vrijwilligerswerk en schrijft hij jongensfictie.

Mannenvrienschappen en homoseksuele relaties onder Duitse soldaten in het Derde Rijk

In Juli 1934 vond in Duitsland de moordpartij plaats die bekend geworden is als de 'Nacht van de Lange Messen'. Een politieke afrekening door Hitler en de SS met rivalen van het naziregime. Die nacht werd ook SA-leider Ernst Röhm vermoord en van hem was vrij openlijk bekend dat hij homoseksueel was. Zijn moord is speculatief in beeld gebracht in *The Damned*, Visconti's film uit 1969, alsof de moorden plaatsvonden na afloop van een slempartij met mooie jongens, sommigen in sexy vrouwenkleren. Weimar Duitsland maakte grapjes over de nazi's als homoseksuele bende.¹ Voor 1934 was van meer hoge nazi's bekend dat zij homoseksueel waren en het gegniffel over de intimiteiten van de nazikameraden lijkt aan te geven, dat mannenliefde op zijn minst door de vingers werd gezien. Homoseksualiteit en de mannelijkheidscultus van kameraadschap en diepgevoelde trouw aan de *Volksgemeinschaft* leken in elkaars verlengde te liggen. Of dat zo was of toch niet, na 1934 kwam daaraan een genadeloos einde. Zeker is dat de SS en Himmler, aan wie een bijna panische homofobie wordt toegeschreven, een moraal en aangescherpte wetgeving hooghielden, die homoseksualiteit in de SS en afgeleid daarvan in de Wehrmacht en andere Duitse organisaties zoals de Reichsarbeitsdienst onaanraakbaar taboe maakten, een vreselijke aanslag op alles dat met mannelijke soldateneer te maken had.

Bij ontdekking hoorden forse straffen, zoals uit procesinformatie blijkt.² Tuchthuisstraffen of verbanning naar het front voor soldaten die

het met elkaar of met burgers deden waren regel. Sommigen kwamen er makkelijker van af, zoals het verhaal van Hans Scholl leert. Hij is vooral bekend geworden omdat hij lid was van *Die Weiße Rose*, een van de weinige verzetsgroepen in nazi-Duitsland. Hans werd in 1943 gearresteerd en terechtgesteld. Zijn familie bewierookte na de oorlog zijn verzetsheldendom, maar vermeldde niet dat Hans voor de oorlog in 1937 als lid van onder andere de Hitlerjugend wegens 'ontuchtige handelingen' samen met anderen werd berecht. Hij was zeventien toen hij seks had met de vijftienjarige Rolf Futterknecht alsmede een belastende correspondentie voerde met een oudere Zweedse officier. In het verhoor gaf hij wel toe, dat het een *Schweinerei* was geweest, maar zijn motief was, "de grote liefde die ik voor Futterknecht had".³ Er werden diverse gevangenisstraffen uitgedeeld, maar Hans kwam er met een lichte straf vanaf, omdat hij jong en dwaas was, geen onverbeterlijke *Volksschädling*.

Het lijkt eenvoudig. Vriendschap tussen echte mannen was belangrijk, seks tussen mannen verboden, dus volgde vrijheidsstraf en daarna terug in de rangen. Maar ook na 1934 bleef een dubbelzinnige moraal rond harde en zachte aspecten van kameraadschap bestaan. Er is veel geschreven, veel meer dan hier kan worden uitgewerkt, over de cultuur van 'veelvoudige' mannelijkheid in de verschillende geüniformeerde organisaties in het Derde Rijk.⁴ Veelvoudig in de zin dat voor echte mannen, echte kameraden de verbinding, de vriendschap en ook liefde in een hechte groep mannen centraal staan in verschillende combinaties van harde en zachte emoties voor elkaar. Mannelijkheid verbond kracht en koelbloedigheid met een uitzinnig gevoel van liefde en dienstbaarheid aan de groep. Dit betreft een kernelement van de nazi-ideologie van de *Volksgemeinschaft*, waarin opoffering voor het gezamenlijk ideaal en versmelting met de groep religieuze proporties bereikte. Bewust opgehitste euforie en wegcijfering van individualiteit om één volkswil te voelen in de enorme groepen, die we kennen van de Partijdagen of met kameraden in het leger. Wie

het wilde volhouden kon zich daar onmogelijk aan onttrekken. Nietsontziend mannelijk voor de overwinning, zacht en teder voor vriendschap met kameraden. Een lastige en dubbelzinnige grens.

De uitdagende vraag is, hoe dan? Wat hield de band met het leger in, de kameraadschap en de liefde van soldaten voor elkaar. Hoe verhiel zich dat tot individuele verlangens, met behoefte aan warmte en lichamelijkeheid. Hoe gingen soldaten met elkaar om, bereid voor elkaar op het slagveld door dik en dun offers te brengen, maar ook in de kazerne, in de eindeloze tijden vol verveling, zonder vrouwen, zonder seks.

Zonder seks? Dat kan niet waar zijn. Natuurlijk gebeurde er van alles tussen jongens en

mannen, onder elkaar en buiten het leger. We weten er, ondanks de gevoerde processen en egodocumenten, weinig van, veel minder dan er zal hebben plaatsgevonden. Ook in een vrije samenleving hangen mensen niet alles wat zij doen aan de grote klok en hier was alle reden er samen over te zwijgen. Homoseksualiteit was in de nieuwe nazi-ideologie na '34 een vorm van diep verontrustende schennis van het mannelijkheidsideaal, juist omdat ongenaakbare hardheid en zachte vriendschap nauw verbonden waren, maar seks tegelijk een spijkerharde grens. Een verboden deur die zo verboden was, dat zij misschien ook voortdurend giftig bleef lonken. Een heftige tegenstelling tussen idolote vriendschapsemoties, die ook lichamelijke rituelen kenden en seksualiteit die verraad van diezelfde emoties betekende.

Duitse jongens in de Reichsarbeitsdienst (RAD). In de collectie zijn veel foto's van jongens in de RAD, een Duitse organisatie met een vergelijkbare discipline en kameradencultuur als het leger. De RAD verrichtte een breed scala aan hand-en-spandiensten voor onder meer het leger.

Duitsers van de Reichsarbeitsdienst. Van dit soort groepsfoto's zijn er talloze in de collectie.

Zeker in hogere echelons leidde homoseks tot krachtige gevoelens van eerloosheid en verraad. In Nederland is het voorbeeld van Co Spreij tekenend.⁵ Spreij was een hoge SS'er die in december 1943 werd aangegeven door een tweetal ondergeschikten, omdat hij in beschonken toestand 'homoseksueel getinte handelingen' met hen had willen hebben. Spreij bekende direct, maar wat hij precies bekende wordt niet duidelijk. Het deed er ook niet toe of er alleen op de verboden deur geklopt was of dat deze laveloos wijd openstond. Waar het hier om gaat is dat de door het *Kriegsgericht* opgelegde doodstraf niet werd uitgevoerd. Aan Spreij werd uiteindelijk in mei 1944 op aanwijzing van Himmler zelf een pistool gebracht om zelfmoord te plegen. Hetgeen Spreij trouw deed. Een dergelijke hoogdravende bezwering om de eer te redden - zowel de eer van de SS als die van Spreij zelf - tuigt een soort 'reinigingsritueel' op waar symboliek van uitgaat die ver uitstijgt boven simpele executie.

Wie met dit soort informatie uit literatuur en bronnen in het achterhoofd mag kijken naar de enorme collectie foto's van Gerrit

Jan Vos heeft een geweldige kans te zien hoe soldaten in de praktijk met elkaar omgingen. Zwijgend, maar in verschillende houdingen met elkaar, in grotere en kleinere groepen, in paren en alleen. In uniform maar ook in vrije tijd, met ontblote bovenlijven, als ze elkaars haar knippen⁶ of in de onflatteuze sport- en zwembroeken die mannen toen droegen.⁷

Wat hebben zij samen willen uitdrukken, wie hoopten, wisten, verwachtten ze dat naar de foto's keken, welke gelegenheden wilden ze vereeuwigen? Wat was bewust, wat argeloos. Er zijn niet veel foto's waarop het duidelijk oorlog is. Enkele van verwoeste gebouwen met rondhangende soldaten. De collectie is in dat opzicht eenzijdig. Nu eens geen SS-Einsatzgruppen bij een put met neergeschoten joden, of besmeurd in de modder, bevroren en dood bij Stalingrad. Die foto's en die gebeurtenissen moeten we er ook bij denken. De meeste foto's zijn gemaakt om samen een positief moment vast te leggen, voor de gelegenheid of informeel omdat iemand een camera had. Een deel is *snapshots*, de meesten zijn stram of losjes geposeerd. Ze houden elkaar vast, ze hangen

op en over elkaar, laten hun verbondenheid zien. Altijd relaties die er 'goed' uitzien, lachend en blij. De collectie bevat vooral foto's die ze naar huis konden sturen. Trotse gezichten, kijk eens hoe hard we werken, hoe veel lol we hebben en hoe mooi we marcheren.

Kameraadschap vraagt op fotomomenten zichtbare verbondenheid, armen op elkaars rug en om elkaars schouders.⁸ Een enkele keer arm in arm.⁹ Leger- en vriendschapsmoraal brengen soldaten dicht op elkaar, schouders en knieën tegen elkaar, soms ook plagend en stoeiend elkaar vasthouden, dollend elkaar onderwerpen en prettig onderworpen worden, omdat het kameraadschap uitdrukt, omdat het de band met hem, een echte vriend toont, omdat het lekker voelt.¹⁰ Armpje drukken eindigen met nog een omarming om het af te maken. Misschien net tegen de grens van lichamelijke die naar erotiek zweemt, het kan allemaal. Drank of vermoeidheid

verhogen de intimiteit.¹¹ En fantaseren met de gay gaze mag.¹²

Bekend zijn wel de foto's in veel legers van 'omkeringsrituelen', feestavondjes met jongens in vrouwenkleren, die alles te maken lijken te hebben met de afwezigheid van vrouwen en onderdrukte seksualiteit. Zulke foto's heb ik in deze collectie niet gezien. Er zijn foto's van feestmomenten met verkleedpartijen¹³, dansende soldaten in paren¹⁴, maar geen travestie.¹⁵ Wel staan in slaapzalen soms alle bedden tegen elkaar aan¹⁶, samen in bed gebeurt ook.¹⁷ En zouden jongens in de koude Russische winter niet dicht bij elkaar geslapen hebben? Gewoon om warm te blijven?

Er zijn weinig naaktfoto in deze collectie. Die foto's bestaan. Zeker in *Frei Korper Kultur* Duitsland werd naakt gezwommen en gesport. De foto's¹⁸ die er zijn geven aan dat naaktheid geen preutse problemen opleverde.

Duitse soldaten

Duitse soldaten, SS'ers

Argeloze beelden van samen wassen, poepen¹⁹, gewonden verzorgen, omkleden. Het naakte lichaam werd niet verborgen en niet vertoond. Ongetwijfeld schiepen de rituelen om mannenvriendschappen in het leger te onderstrepen een omgeving waarin lichamen gewoon en dichtbij waren. Om vrienden voor het leven te maken, ook door met elkaars emoties om te gaan. Paren die elkaar aanraken zien er altijd een beetje intiemer uit.²⁰ Er zijn foto's die zonder dat we de context weten zo intiem lijken, dat je er meer dan kameraadschap in kan zien.²¹ Dat zijn uitzonderingen. En gezegd moet worden, dat juist van de informele, intiemere foto's vaak niet zeker is of het Duitse soldaten zijn.

Het grote aantal foto's maakt ook mogelijk te zien waar de grenzen lagen. Een hand op het bovenbeen van je vriendje gebeurt niet. Ook niet hand in hand of met de wangen tegen elkaar. Wie zorgvuldig kijkt ziet hoe ver aanraking en intimiteit gingen. Armen om elkaar heen, op schouders zijn uitdrukking van vriendschap en verbondenheid. Ook als de jongens in de zomerhitte halfnaakt zijn.²² Vaak staan soldaten ook gewoon dicht bij elkaar zonder aan te raken. Ik krijg de indruk dat er in uniform, een formeler moment, minder over schouders gehangen wordt. Vaak staan de jongens ook dicht op elkaar, gewoon omdat de groep anders niet op de foto paste. Eerlijk gezegd zie ik de geëxalteerde kanten van de officiële moraal niet. Kameraadschap is kuis, formeel of lacherig. Er is een aantal foto's waar speels met messen tussen de tanden gedreigd wordt²³ of een *Schnellgericht* gespeeld wordt²⁴, maar ik zie geen overdreven *martialiteit* of nadruk op de harde kanten van mannelijkheid. Gewoon samen bokspringen, tentje opzetten, kuil graven, vlag hijsen of aardappels schillen. Dat laatste wordt een intieme bezigheid. De pan staat in het midden dus je moet samen in een klein kringetje zitten.²⁵ Nee, het algemene beeld is er een van we zitten hier nu eenmaal, we houden van elkaar en we maken er het beste van.

Daarmee lijkt de homosociale soldatencultuur ook een gemakzuchtige heterocultuur, waar de grens van het homofobe areaal makkelijk op grote afstand bleef. Markering van een verboden grens is nauwelijks nodig, verzwijgen is genoeg, omdat het niet hoort te bestaan. Heterojongens kunnen intens van elkaar

houden, maar seksualiteit wordt ergens anders geprojecteerd, niet op elkaar. Niet anders dan in talloze andere mannengemeenschappen. Hoe het voor een jongen was die naar andere jongens of misschien wel naar die ene jongen verlangde om met de jolige aanrakingscultuur om te gaan is eveneens een bekend verhaal. Juist voor hen is het lastig de argeloze lichamelijke van het kameradenritueel vol te houden, altijd onzeker waar ze ongewild en ongemerkt een grens over gaan.

In een dergelijke cultuur is geen geëxalteerd taboe nodig om homoseksualiteit op afstand te houden, omdat het een vanzelfsprekend storende inbreuk is op de stoere schouder-aan-schouder-macho-meerderheidscultuur. Het maakt homo's makkelijke en sneue slachtoffers. Die doen dingen stiekem, houden hun mond, lijden in stilte, tot het noodlot wel of niet toeslaat. En of de officiële ideologie de kazernes en de jongens uit dorpen en *Kleinstädte* echt in levend detail bereikte is de vraag. Klaus Theweleits tweedelige analyse van *Männerphantasien* besteedt uitgebreid aandacht aan mannelijkheid en homoseksualiteit in het Derde Rijk. Hij citeert uit een brief van een soldaat die vertelt hoe heerlijk de seks met andere soldaten in het leger was: 'Für uns war alles so natürlich, keiner dachte an Pathologie oder Kriminalität; es war für uns ganz selbstverständlich'.²⁶ Theweleit geeft een verklaring die seks in het leger tot een min of meer onbewuste daad van ondermijning van de vaderlijke discipline maakte, verzet en verheffing boven de macht van de officieren. Het zou kunnen.

Het kan ook gewoon geil verlangen zijn. Natuurlijk grensoverschrijdend, en in het leger een pittiger overtreding dan in de burgersamenleving, maar mij valt precies op wat deze soldaat - natuurlijk voorzichtig niet ontdekt te worden - schrijft: 'Het was voor ons zo vanzelfsprekend.' Gewone impulsieve jongens op grote afstand van ideologische of intellectuele ideeën over moraal en identiteit. Zo moet het voor Hans Scholl ook geweest zijn en gelukkig kwam hij er als jochie in de Hitlerjugend licht vanaf. Anders dan Co Spreij die zich heel dicht tegen de ideologische machten bewoog. Voor hem en zijn omgeving werd het een erekwestie, boete voltooid met een pistoolschot.

Boven en onder: Duitse soldaten van de Landmacht

Duitsers aan het aardappels schillen in het witte (zogenoemde Drillich) werkkunifom. Het kunnen militairen zijn of zij kunnen bijvoorbeeld tot de Arbeidsdienst behoren.

¹¹ Martin van Amerongen – Kameraden in het kwaad. In: Groene Amsterdammer nr 25, 1995. Sappige details en voorbeelden van grappen over de "nichtencultuur" bij de nazi's voor 1934. Zoals deze: "Een zeker lid van de SA/ stond stafchef Ernst Röhm zo na/ dat hij om hem te imponeren/ Heil Hitler rond de aars liet tatoeëren."

²¹ Pieter Koenders – Tussen christelijk réveil en seksuele revolutie. Amsterdam 1996, o.m. pp. 406-415. Dit gaat over Nederland en over processen in militaire organisaties bij ontdekking. Er waren in het leger uiteraard geen openlijke homo's. Vervolging van homoseksuelen als zodanig is dan ook een ander en complex verhaal.

³¹ Judith Schuyf - Leve de vrijheid! Hans Scholl, de Weiße Rose en het leger. In Gaynews 333, mei 2019 pp. 32-35 en 334 juni 2019 pp. 32-37.

⁴¹ Thomas Kühne – Protean Masculinity, hegemonic masculinity: soldiers in the Third Reich. Central European History, SEPTEMBER 2018, Vol. 51, No. 3, Special Issue: Masculinity and the Third Reich, pp. 390-418

⁵¹ <https://www.westervoort1940.nl/spreij.html>
[Deze en volgende nummers zijn fotocodes van de fotocollectie Vos]

⁶¹ 7185, 6951

⁷¹ 7099, 8635, 9320

⁸¹ 8683, van dergelijke foto's bevat de collectie heel veel voorbeelden.

⁹¹ 7757, 7087, 9186

¹⁰¹ 8687, 7143, 8518, 9079

¹¹¹ 8658, 7834, 6931. 8834 is een soort uniform pin-up door een fotograaf die op de grond ligt.

¹²¹ Kijk bijvoorbeeld naar 7846, 6890, 6898, 6951

¹³¹ 6952, 6958

¹⁴¹ 8488

¹⁵¹ 8619 lijken twee soldaten met boezems? Of wordt er geposeerd vanwege de vorm van een uitrustingsstuk?

¹⁶¹ 9295

¹⁷¹ 8939

¹⁸¹ 9278, 8656, 8566, 9278

¹⁹¹ 8615

²⁰¹ 9079, 6935, 7085

²¹¹ 6904, 7134, 7152, 8050, 8480, 8539, 9067, 9079

²²¹ 7002

²³¹ 8673, 8978

²⁴¹ 8696

²⁵¹ 9949

²⁶¹ Klaus Theweleit – Männerphantasien II, Frankfurt Main 1978, p 368

DRESS TO IMPRESS

De fotocollectie van Gerrit Jan Vos (1962-2017)

Sinds 2018 is IHLIA LGBTI Heritage in het bezit van de fotocollectie Vos. Dit is een mooie uitbreiding van en aanvulling op onze fotocollectie in tijd en qua herkomst en onderwerp. De collectie Vos telt ruim vierduizend foto's, voornamelijk uit de jaren 1930-1950, met foto's uit Duitsland, maar ook uit Engeland en de Verenigde Staten van Amerika. Het gaat om amateurfoto's, voor een groot deel van mannen in militaire uniformen. De fotocollectie Vos is vernoemd naar verzamelaar Gerrit Jan Vos (1962-2017). Vos was een homoseksuele man die les gaf aan modeopleidingen in Rotterdam en Bielefeld en die in zijn vrije tijd foto's verzamelde. Zijn fascinatie voor mode, uniformen en mannelijk schoon kleurde mede zijn fotoverzameling. Na het overlijden van Gerrit Jan Vos is zijn fotocollectie aan IHLIA geschonken.

Gerrit Jan Vos | Roelof Mulder Fotografie

Met de toekenning van een subsidie van het Mondriaan Fonds in het kader van 75 jaar Vrijheid heeft IHLIA deze foto's kunnen digitaliseren. Vervolgens hebben we experts gevraagd naar deze unieke verzameling te kijken en daarover een artikel te schrijven. Dit heeft geresulteerd in deze bundel Dress to Impress.